

მის. წერიტელი.

სათის ჭვეჟანა,
მისი სალსეზი, ენეზი.
ისტორია და კულტურა.

გამოცემა
კონსტანტინეპოლის ქ.-კ. სავანისა

კონსტანტინეპოლი
საბეჭდავი ქართველთა კათოლიკე სავანისა
1924

სათის კარგალება

სათოლოგის წყაროები

სათის ქვეყანა, მისი სასახები, ენები, ისტორია და კულტურა.

გამოცემა

კონსტანტინეპოლის ქ.-კ. სავანისა

კონსტანტინეპოლი

საბეჭდავი ქართველთა კათოლიკე სავანისა

1924

...როგორც თანამედროვე კლასიკური მწერლები, ასევე მათგან რუსი
...გოგონები ინტერესდებიან ისტორიული მანერების და მანერ
...თუთიანი ბუნების და **ხეთის კარგობა** და ასევე რუს
...ფსიქოლოგიის და ისტორიის და ასევე მანერების და მანერების
...ციფრული მანერების და მანერების და მანერების და მანერების

ხეთოლოგიის წყაროები.

...როგორც თანამედროვე კლასიკური მწერლები, ასევე მათგან რუსი
...გოგონები ინტერესდებიან ისტორიული მანერების და მანერ
...თუთიანი ბუნების და **ხეთის კარგობა** და ასევე რუს
...ფსიქოლოგიის და ისტორიის და ასევე მანერების და მანერების
...ციფრული მანერების და მანერების და მანერების და მანერების

ხეთი, ანუ ხატი და მისი ეროვნება, მისი ენა და
მისი როლი წინა-ახის კულტურულ და პოლიტიკურ
ისტორიაში, მისი გავლენა საბერძნეთისა და ერთობ
ხმელთა-შუა-ზღვის კულტურაზე, მისი კავშირი — ეთ-
ნოგრაფიული და კულტურული — ბალკანეთისა, აპენი-
ნისა და იბერიის ნახევარ-კუნძულებთან, კი ხანია აინ-
ტერესებს მეცნიერებს და ხეთოლოგიურმა კვლევამ დი-
დი იმედებიც დაჰბადა მეცნიერთა შორის, რომ ნათელი
მოეფინებოდა ბოლოს და ბოლოს წინა-ახისა და სამხ-
რეთ-ევროპის ხალხთა წარსულსა და მათ შორის წარსუ-
ლნი დამოკიდებულებანიც იქმნებოდენ გამოკვეთლნი.

ჩვენთვის, ქართველთათვის, კიდევ სხვა მხრით არის
საკურადლებო ხეთელთა პრობლემა: საქართველოში
გავრცელებულია რწმენა, შექმნილი ზოგიერთ ევროპიელ
და ქართველ მეცნიერთაგან, რომ ძირი ქართველი ერისა
ხეთის ნიადაგზედ უნდა ვეძებოთ და ქართულ ენასაც ხე-

თურ ენასთან აქვს ნათესაობაო, თუ რამდენად ამართ-
ლებს ამ შეხედულებას უახლოესი შედეგები ხეთოლოგი-
ურ კვლევათა, ამხედრ შემდეგ კვლევებში საუბარი, ხოლო
აქ ღირს არს შენიშვნისა, რომ ინტერესი ხეთოლოგიისად-
მი გარდა წმინდა მეცნიერულისა ჩვენთვის ეროვნულიც
არის, — არა იმიტომ რომ ხეთელებთან ნათესაობა ქართ-
ველთ რამეს შეჰმატებდეს ან განაღიღებდეს მისს თავ-მო-
ყვარებას, არამე უ იმიტომ, რომ თითქმის არც ერთი
ეპოქა თვისის ისტორიისა არ აღუქრავს ერს ისეთს ცნო-
ბის-მოყვარებას, როგორც წარმოშობა მისი, ის პირველ-
ყოფილი ნიადაგი, რომელზედაც იგი პირველად აღიზარდა
და გამოვიდა ისტორიის ასპარეზზედ, და ის გენეტიური
ნათესაობა, რომელიც მას სხვა ერებთან აკავშირებს.

ამ ორის თვალთ-საზრისით — წმინდა მეცნიერუ-
ლისა და ჩვენის ერის წარმოშობისა და ნათესაობისა გან-
ვიხილოთ ხეთის პრობლემა და თუ ჩვენის წარმოშობისა
და ნათესაობის საკითხი ისე არა სდევს დღეს, როგორც
აქამდე ეგონა ბევრს, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს რომ შემ-
დეგნი კვლევანი ხეთოლოგთა ოდნავ მაინც არ მოჰფენენ
ნათელს ჩვენის წარმოშობისა და ნათესაობის საკითხ-
საც. უკმაყოფილება ჩვენი უახლეს კვლევათა შედეგე-
ბითა შეიძლება დროებითია და არ გაივლის დიდი დრო
და ქართველთა გენეზისი მკირე-აზიამი, ან წინა-აზი-
ის რომელიმე სხვა ადგილს დაახლოვებით მაინც სწორად
იქნება მიკვლეული.

სანამ თვით ხეთური სამწერლო წყაროები გახდე-
ბო და ჩვენთვის ხელ-მისაწვდომი, ხეთელების შესახებ
ცნობებს ვკრეფდით ეგვიპტუო, ბაბილონურ-ასსურულ,

ბერძნული და ებრაულ წყაროებიდან, მაგრამ გარდა ზოგიერთ უძვირფასეს ცნობათა ხეთელთა კულტურისა და სარწმუნოების შესახებ, დიდ ნათელს არა ჰყენენ მაინცა და მაინც ეს წყაროები ხეთელთა ენისა, რასისა და ისტორიის საკითხებს. მხოლოდ ნაშთები ხეთელთა ხელოვნებისა გვაძლევდნენ წარმოდგენას იმ ძლიერ კულტურაზედა, რომელიც უძველეს დროს განვითარებულა მცირე-აზიაში და რომელიც განირჩეოდა ბაბილონურ-ასსურულთაგან და არამეულისაგან — სემიელთა კულტურისაგან — და აგრეთვე ეგვიპტურ კულტურისაგან, თუმცა ამ უკანასკნელთა გავლენაც ცხადად ეტყობა ხეთელთა კულტურას.

ეგვიპტურ სამწერლო წყაროთაგან ყველაზედ უფრო შესანიშნავაა ეგრეთ-წოდებული „საუკუნო ხელ-შეკრულება მებობრობისა“, რომელიც დადებულ იქმნა ეგვიპტის ფარაო რამზეს II-ისა და ხეთელთა მეფის ხატტუსილ III-ის შორის დაახლოებით 1272 წ. ქრ. წინ. ეს ხელ-შეკრულება ორ ენაზედ იყო დაწერილი ვერცხლის დაფაზედ: ხეთელთა მიერ ეგვიპტელთათვის ბაბილონურ ლურსმულად და თარგმნილი ჰიეროგლიფიურ ეგვიპტურად, ხოლო ეგვიპტელთა მიერ ეგვიპტურად და თარგმნილი ხეთელთათვის ბაბილონურად. პირველის ტექსტი სრულიად არის დაკული ეგვიპტის ტაძართა წარწერებში, ხოლო ლურსმული ტექსტი აღმოჩენილ იქმნა ბოლახ-კოის თიხის დაფათა შორის, მაგრამ საუბედუროდ მას ბოლო აკლია, ხეთელების შესახებ ცნობები მოიპოვება აგრეთვე ტელ-ამარნის მიწერ-მოწერაში. იმ დრას (XV-XIV ს. ქრ. წ.) დიდი დაბლო-

მატიური მიწერ - მოწერა იყო გამართული ეგვიპტესა, ბაბილონსა, ასსურეთსა და ხეთას შორის ბაბილონურ ენაზედ, რომელიც მაშინ საერთაშორისო დიპლომატიურ ენად იყო შემოღებული. ეგვიპტე მაშინ დადი სახელმწიფო იყო; აზიაში იგი ჰელოპდა სირიასა და პალესტინას. ბაბილონი შუა-მდინარის ძლიერ სახელმწიფო იყო, რომელსაც უკვე შიში ებადებოდა ისტორიის სარბიელზედ ახლად გამოსულ ასსურეთისა, ეს უკანასკნელი კი ძალებს იკრეფდა, რომ ბოლოს მას რეგებოდა ბატონობა წინა-აზიაში; ხოლო ხეთა ძლიერი სახელმწიფო იყო მცირე-აზიისა, რომელიც ერთი მხრით ბაბილონსა და ასსურეთს ემუქრებოდა, მეორეს მხრით კი ფარაო ამენოფის IV - ის დროს (1375-1358 ქრ. წ.) დასუსტებულ ეგვიპტეს სირიაში და პალესტინაში ბატონობას ედავებოდა და ეს ქვეყნები თავისი ბატონობის სანაპიროებადაც გაიხადა. -- ძველი ასსურული წყაროები მე- XIII-ე და მე- XII-ე საუკუნეთა ძლიერ ცოტა ცნობებს გვაძლევს ხეთელთა შესახებ. ამ წარწერთა მიხედვით კარხემიშის მეფე ჩრდილოეთ სირიაში ითვლებოდა ხეთის მეფედ. აგრეთვე მე- IV - VII-ე საუკუნეთა წარწერები ასსურთა მეფეებისა მოგვითხრობენ მხოლოდ ჩრდილოეთ სირიის ხეთელებზედ. ხატის ქვეყანაც ასსურთათვის იმ დროს მხოლოდ ეს სამხრეთი ნაწილი იყო უკუკუთა დროის დიდის ხეთის სახელმწიფოსა. ახლა ვიკით, თუ საიდან წარმოსდგა ასეთი შეხედულება ასსურთა ხეთის ქვეყანაზედ: ხეთის დიდი სახელმწიფო დაეხო სოფლიად და საბოლოოდ ეგვიპტელებთან ბრძოლის დროს კი არა, არამედ ინდოგერმანელთა ახალ შემოსევათა დროს ევრო-

პიდან (ალბად თრაკიიდან) მცირე-აზიაში, დაახლოებით ფარაო რამზეს III-ის დროს (1198 — 1167), მეთორმეტე საუკუნეში ქრ. წინად. უკანასკნელი დიდი მეფე ხეთელთა არნუანტას მეფობდა დაახლოებით 1225 — 1200 წ. ქრ. წ. და მისი სიკვდილის შემდეგ უცხოთა შემოსევათაგან გამოწვეულ ანარქიაში დაინთქა დიდი ხეთა და ჩრდილოეთ სირიაში — და რჩა მხოლოდ დამოუკიდებელი, პატარა სამთავროები ხეთელთა, როგორც მაგალითად კარხემიშის სამთავრო, და აი ასეთ სამთავროებთან უხდებოდათ ასსურელებს ბრძოლა მე-XIII-დან მე-XII-ე საუკუნემდე ქრ. წინად. ასსურეთის ისტორიის უკანასკნელ საუკუნოებში ჩრდილოეთ სირიაში მცხოვრები ხეთელები შეიძლება უკვე გასემიტებულიც იყვნენ და არამეული ენა ჰქონდათ შეთვისებული. — მაგრამ ლურსმულ ბაბილონურ მწერლობაში მოიპოვება ერთი ცნობა, რომელიც ერთ უძველესსა და უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ ფაქტს შეეხება. ეგრედ-წოდებული „ბაბილონური ქრონიკა“ ბაბელის პირველ დინასტიისა (2225 — 1926 წ. ქრ. წინ) ამ სიტყვებით არის დასრულებული: ana tar-si (m) Samaš-di-ta-na (mat) Hat tu-u ana (mat) Akkadi (ki) illik = შამაშდიტანას დროს ხეთის ქვეყანა აკადის ქვეყანას წინააღმდეგ წავიდაო, და მართლაც ეგრედ-წოდებულ პირველ დინასტიას ბაბილონისას, რომელსაც ეკუთვნოდა ჰამმურაპი, დიდი კანონმდებელი და განმაძლიერებელი ბაბილონის სახელმწიფოსი (იგი იყო შეექვსე მეფე ამ დინასტიისა სუმუ-აბუდან), დაახლოებით 1926 წ. ქრ. წინად მცირე-აზიიდან შუამდინარეში შექრილმა ხეთელებმა მოუღეს ბოლო, თუმცა

ხეთელთა ბატონობა ბაბილონიაში ხანგრძლივი არ ყოფი-
ლა და არც დიდი და ღირს-შესანიშნავი ნაშთები დაუ-
ტოვებიათ მათ თავიანთ ბატონობის დროისა. — დაბადების
„ხალხთა სიაში“ (მოსე I. 10, 4) ხეთელი მოხსენებულია
იავანის შვილად. საზოგადოდ კი ებრაელები ხეთელებს
ქანანის ქვეყნის, ე.ი. პალესტინის უქველეს მოსახლე-
ობადა სთვლიდნენ, და მართლაც ებრაელების მოსლვის
დროს პალესტინაში — დაახლოებით მე-IX ს. ქრ. წინ
დაიწყეს ებრაელებმა შემოხიზნვა ამ ქვეყანაში ალბად
ჩრდილოეთ არაბეთიდან — უკვე გასემიტებული ქანანე-
ველები მცირე-აზიიდან მოსულ ხეთელებთან იკვნენ
რასიულად შერეული. აგრეთვე დავით წინასწარმეტყვე-
ლის ამბავი იხსენიებს ჰურიას ხეთელს, რომელსაც და-
ვითმა მისი ერთად-ერთი ცოლი წაართვა, მიუხედავად
იმისა, რომ დავითი დიდ ჰარამ-ხანას იხანავდა, და სხვ.
მაგრამ ესა და მსგავსი ამბები დაბადებისა ვერ გვაძლევენ
ისეთი ღირებულების ცნობებს ხეთელთა შესახებ, როგორ-
საც გვაძლევენ ეგვიპტური და ბაბილონურ-ასურული
წყაროები. — რაც შეეხება ბერძნულ წყაროებს, ხშირად
ივინიც ძვირუფას ცნობებს იძლევიან, მაგრამ არა-პირდა-
პირ, რადგანაც ბერძენთა ამ მწერლების დროს ხეთელები
უკვე დიდი ხნის გამქრალი ხალხი იყო. ბერძნულ წყა-
როთა ცნობები იმ მხრივ არა დაოქულებს მქონე,
რომ ივინი ეხებიან მცირე-აზიის მკვლერ ხალხთა, რომ-
ელნიც მონათესავენი და ზოგიც შთამომავალნი უნდა
ყოფილიყვნენ ძველ ხეთელთა და რომელთაც დაცული
ექმნებოდათ ნაშთები ხეთის კულტურისა და ენათა; დია-
ლექტები ან ელემენტები ხეთურ ენათა, ადგილთა და

ღმერთთა სახელები, გარდმოცემანი ხეთურ სარწმუნოებრივ წარმოდგენათა, დაშთენილი ძველი ხეთური კულტი და სხვ.

მაგრამ როდესაც აქამდის ვამბობდით „ხეთელები,“ „ხეთის კულტურა,“ „ხეთური ენა“ და სხვ., ყოველთვის ვგულისხმობდით ტერმინებს „ხეთელი,“ „ხეთური“, როგორც მორიგებით ტერმინებს, აღსანიშნავად იმისა, რაც საერთოდ ეგონათ აქამდის „ხეთური,“ — ხეთის ქვეყანაში მცხოვრებთა რასა, ენა, კულტურა. ხოლო ამ უკანასკნელ ათის წლის კვლევამ საბოლოოდ დაამტკიცა, რომ ეს „ხეთური“ სულ სხვა რამესა ნიშნავს, მას სრულიად განსაზღვრული მნიშვნელობა აქვს, განსხვავებული მისი ძველი მნიშვნელობისაგან.

1905 — 1907 წლებში შესანიშნავ გერმანელ ასსიოლოგის ჰუგო ვინკლერის თაოსნობით 145 კილომეტრით ანგორიდან დაშორებულ სოფელ ბოლაზ-კოიში გასთხარეს ის ადგილები, სადაც ნაშთების პოვნა არქეოლოგთა აზრით მოსალოდნელი იყო და მართლაც დიდი შედეგებით დაგვირგვინდა ეს შრომა გერმანელ მეცნიერთა. აღმოჩენილ ნაშთთა შორის რასაკერძოვლია უმნიშვნელოვანესი არის თიხის დაფები ბოლაზ-კოისა, აღმოჩენილი ხეთელთა ცის ღმერთის ტაძარში, რომელსაც ბიბლიოთეკისა და არქივის განყოფილებაცა ჰქონია. ბოლაზ-კოის ნანგრევები ხეთელთა ძველ სატახტო ქალაქის „ხატტუსას“ ნანგრევები გამოდგა. და აი, აქ აღმოჩენილ თიხის დაფებზედ დაწერილი ლურსმული ტექსტები გვაძლევენ ხეთის ქვეყნის შესახებ ისეთს ცნობებს,

რომელთაც უდიდესი ღირებულება აქვს და როკლთა მსგავსს ვერა ვპოულობდით სხვა, ზემოდ დასახელებულ წყაროებში. „ხატის“ ქვეყანაზედ ანუ ქვეყნებზედ, ენებზედ, ხალხებზედ, ისტორიაზედ, სარწმუნოებაზედ და ერთობ კულტურაზედ უძვირფასესს ცნობებს გვაძლევენ ეს ტექსტები.

ნამტვრევები დაფებისა თითქმის 10.000 - მდეა აღმოჩენილი, მაგრამ ყოველი ნამტვრევი ერთ დაფას არ წარმოადგენს. ექვსი, ათი, ოცდაათი ნამტვრევისაგან შესდგება ხშირად ერთი დაფა, ასე რომ შეიძლება 500 — 1000 თიხის დაფა იყოს სულ აღმოჩენილი. თვითონეული დაფა საშუალოდ 30 სანტიმეტრია სიმაღლითა და 20 სიკვანით. ტექსტი ორ სვეტად არის დაწერილი დაფაზედ, სვეტზედ 40-112 სტრიქონია, ასე რომ საკმარისი მასალაა ამ 1000 დაფაზედ მოთავსებული, როგორც ყოველივე ესე გამოიკვლიეს ფრ. ჰოლზიმ და სხვა ხეთაოლოგებმა, განსაკუთრებით კი ნიქიეომა ახალგაზრდა მკვლევარმა ე. ფორრერმა.

გამომწვარ თიხის გარდა ხეთელები ხმარობდნენ საწერ მასალად ვერცხლს, ბრონჯაოს, იკონას და სხვ., მაგრამ მათ ჩვენამდე არ მოუღწევიათ.

ბიბლიოთეკისა და არქივისათვის დაწერილი ტექსტები უმეტეს ნაწილად ძლიერ კარგადაა და წმინდა სულით არის დაწერილი, ზოგი კი ხელ-გაკრულია. საყურადღებოა, რომ მწერლები თავიანთ სახელსა, მამის სახელსა და ხანდახან ბაბუის სახელსაც აღნიშნავენ, აგრეთვე ხშირად მოწამესაც ასახელებენ, — იმა და ამ კაცის ხელ-და-მხელდევლობის ქვეშე დაესწერეო. უმეტეს შემთხვევა-

ში შესაძლებელია გამოჩვენდეს ამ დაფათა დაწერის დრო-
ისა. იგინი ეკუთვნიან პერიოდს მე-XX — XII-ე საუკუ-
ნემდე ქრ. წინ. უძველესი ხეთური ლურსმული ბაბილო-
ნური სტილით არის დაწერილი; ამავე სტილით არის
დაწერილი ეგვიპტიდან და ბაბილონიდან მოსული წერი-
ლები. უფრო გვიანდელი ტექსტების სტილი მე-XXIII-ე სა-
უკუნის ასსურულ ლურსმულ სტილს მოგვაგონებს. სა-
ზოგადოდ კი უეჭველია, რომ ხეთელებს ლურსმული ბა-
ბილონელთაგან გადუღიათ. ბაბილონური ენა, როგორც
უკვე აღვნიშნეთ, იმ დროს დიპლომატიური, საერთაშო-
რისო ენა იყო და გავრცელებული მთელს წინააზიაში,
და ამიტომაც მიუღიათ ხეთელებს პირველად ბაბილონუ-
რი ლურსმული. ხოლო შემდეგ რასაკვირველია ხეთურ
ლურსმულზედ უფრო ახლო მეზობელ ასსურთან ლურს-
მული სტილიც იქონიებდა გავლენასა. ხეთელები მე-XX-ე
საუკუნეში ენასაც კი ბაბილონურსა ხმარობდენ სხვა და
სხვა საბუთთა შესადგენად. ხოლო ამავე დროს შეიძლე-
ბა უკვე განვითარებული იყო ხეთური ჰიეროგლიფიუ-
რი წერილი, რომლითაც ხეთელები სამშობლო ენაზედ
სწერდენ, მაგრამ ხეთის ქვეყნის რომელი ხალხი იყო ამ
ჰიეროგლიფთა გამომგონი — შეიძლება ეგვიპტურ ჰიერო-
გლიფთა გადაღებითა და შეცვლით — ჯერ არ ვიცით.
ხატუსას ბიბლიოთეკა დაახლოვებით 1300 წელს
(ქრ. წ.) დაუარსებიათ და ეს ბიბლიოთეკა არქივიც ყო-
ფილა, სადაც ინახებოდა გადაწერილი ძველი საბუთები,
ახალი საბუთები და ძველი და ახალი თხზულებანი სხვა
და სხვა შინაარსისა, ეს ბიბლიოთეკა არის დღეს ევროპა
პიელ მეცნიერთა უმთავრესი წყარო ხეთოლოგიურ ცვლენ

ვათათვის. ნაწილი ამ ბიბლიოთეკის ოსმალეთის მუზეუმშია კონსტანტინეპოლში, ნაწილი კი პრუსიის სახელმწიფო მუზეუმთა წინააზიის განყოფილებაში, ბერლინში, და უკვე 1915 წლიდან დაიწყეს გერმანელმა მეცნიერებმა ბოლახ-კოის ტექსტების კითხვა, გამოცემა, თარგმნა და ენათმეცნიერული და კულტურულ-ისტორიული კვლევა.

მოულოდნელი რამ გადაეშალა მეცნიერებას თვალის წინ ამ წარწერათა შესწავლისა და კვლევის დროს. ერთი ხეთური ენა კი არა, როგორც წინად ეგონათ, არამედ ექვსი ადგილობრივი და ორიც უცხო ენა აღმოჩნდა ამ ტექსტებში. უცხო ენების სუმერულიისა და აკადურიის (სემიტურ-ბაბილონურის) აღმოჩენა ამ ტექსტებში მაინცა და მაინც იყო გასაკვირველი, რადგანაც თარგმნა ძველი ხელობაა უკვე ბაბილონელები თარგმნიდნ სუმერულიდან მას შემდეგ რაც მათ სუმერთაგან გადიდეს ლურსმული წერილი, სარწმუნოება და კულტურის ელემენტები და რასაკვირველია ხეთელები ბაბილონურ ლურსმულისა და მათი ენის ხარებასთან ერთად ბაბილონელთა ლიტერატურულ ნაწარმოებებსაც გადათარგმნიდნ სამშობლო ენაზედ, ან ენებზედ. აგრეთვე სუმერულსა სწავლობდნ ხეთის ქვეყანაში აღბად ჯერ იმიტომ რომ სუმერნი გამომგონნი იყვნენ ლურსმული წერილისა და ხეთელებს თავიანთ ლურსმულის შესათვის სებლად სუმერული სილობარბი და ენაც დასჭირდებოდათ; და მერმე იმიტომ, რომ სუმერული როგორც უძველესი სარწმუნოების ენა იყო საჭირო ბაბილონელთა

გავლენის ქვეშ მყოფ ხეთელთათვის; და მართლაც მოი-
 პოვება ბოლახ-კოის ტექსტთა შორის ისეთები, რომლე-
 ბიც წარმოადგენს ძველ სუმერულ შელოცვებს და მათ
 თარგმანს აკადურად და ხეთურად. — შემდეგ აღსანიშნა-
 ვია პატარა ლექსიკონი სუმერულ-აკადურ-ხეთური,
 გამოცემული ჯერ ფრ. დელიჩისაგან და მერმე ე. ვაიდ-
 ნერისაგან. აკადური ანუ ბაბილონური ენა, როგორც
 საერთაშორისო და მთელს წინა-აზიასში გავრცელებული,
 გვხვდება, როგორც არა ესთქვით, სახელმწიფო ხელ-შე-
 კრულებებში და მიწერ-მოწერაში. გარდა ამისა ძლიერი
 იყო გავლენა ერთობ ბაბილონის კულტურისა ხეთელე-
 ზედ და ამიტომაც თარგმნიდენ ხეთელეები ბაბილონურ
 ლიტერატურულ ნაწარმოებთა. არის მაგალითად აღმო-
 ჩენილი ნაწყვეტები „გილგამეშის“ ეპოსის თარგმანისა
 ორ ხეთურ ენაზედ — ერთ ინდოევროპიულზედ და ერთ
 არა-ინდოევროპიულზედ, — რაზედაც შემდეგ გვექნება
 სიტყვა. პირველად კი თვით სახელმწიფო საბუთები იწე-
 რებოდა ბაბილონურად, ასე რომ ცოდნა და ხმარება ბა-
 ბილონურ ენისა ხეთაში ბოლახ-კოის ტექსტებით თვალ-
 საჩინოდ მტკიცდება. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ სულ
 სხვა მოვლენაა ეგრედ-წოდებული კაპადოკიური დაფე-
 ბი, მესამე ათასეულის ბოლოში ნაწერი, აღმოჩენილი
 კაპადოკიაში. ამ დაფათა ლურსმულის სტილი უფრო
 ასსურულ ლურსმულის სტილს მოგვაგონებს. მცირე-აზი-
 ის ვაჭოებს ეკუთვნიან ეს დაფები. ამ ვაჭრებს კი კავ-
 შირი ჰქონიათ უკვე მესამე ათასეულში ასსურეთიდან
 კაპადოკიაში გადასახლებულ კოლონისტებთან და მი-
 წერ მოწერაც ლურსმულო-ასსურულად.

ხეთის ენები და ხალხები.

ადგილობრივ ხეთურ ენათაგან ჯერ-ჯერობით შემდეგნი არიან აღმოჩენილნი: 1) ხეთური, ანუ როგორც მას უწოდებს ე. ფორტერი, კანიზის ენა, კანიზური; 2) ხარრული ან ხურრული; 3) ძველი ხეთური ანუ პროტო ხატური; 4) ლუკური; 5) ბალური ანუ პალური; 6) მანდაური.

1. ხეთური ანუ კანიზის ენა უკვე ოფიციალური სახელმწიფო ენა ყოფილა ხეთაში ხეთელთა პოლიტიკურ სიძლიერასა და ლტოლსმულ წერადის ხმარების დროსა. ბოლახ-კოის ტექსტთა უდიდესი ნაწილი ამ ენაზედ არის დაწერილი და რა ენათა სულ სხვა ჯგუფს ეკუთვნის, ვიდრე ეს ბოლახ-კოის ტექსტთა შესწავლამდის ეგონათ.

ტელ-ამარნის არქივში, რომელიც წარსულ საუკუნის მეოთხედიდან წლებში იქმნა აღმოჩენილი ეგვიპტეში და სადაც ინახებოდა უძველესი დიპლომატიური მიწერ-მოწერა ბაბილონურ ენაზედ ეგვიპტესა და წინა-აზიის სახელმწიფოთა შორის, აღმოჩნდა ორი წერილი არა ბაბილონურ, არამედ „არცაეას“ ენაზედ შედგენილი. ერთი იყო წერილი ეგვიპტის ფარაო ამენოფის მე IV-ისა არცაეას მეფის ტარხუნდარაბასადმი. სახელი ტარხუნდარაბა „ხეთური“ სახელია — არა-სემიური, არა-ინდოევროპული, აგრეთვე არა-ათრანული, — მაგრამ თვით წერილის ენაში დანელმა ასსიოლოგმა კნუდსონმა ინდოევროპული ელემენტები იკნო 1902 წ., და ინდო-

გერმანისტებმა ბუგგემ და ტორპმა მას მხარი დაუჭირეს. ხოლო მათ აზრს ენათ-მეცნიერები ისეთის ეჭვით შეხედენ, რომ თითქმის უარ-აყოფანეს ზემოხსენებულ მეცნიერთა შორის შეხედულება, რომელიც, როგორც შემდეგ გამოიჩვენა, მართალი იყო. 1915 წ. ავსტრიელი ასსიროლოგი ფრ. ჰროზნი სპეციალური მიზნით გაემგზავრა კონსტანტინეპოლს ბოლახ-კოის ტექსტთა შესასწავლად და იგიც მალე დარწმუნდა, რომ უმთავრესად რომელიღაც ინდოგერმანულ ენაზედ არის დაწერილი ბოლახ-კოის ტექსტები. შედეგები თვისს კვლევისა მან ამცნო გერმანიის აღმოსავლეთის საზოგადოებას იმავე წელს, და 1916 - 1917 წ. კი მან ცალკე წიგნში მოკვცა ვრცელი გრამმატიკა ამ ახლად აღმოჩენილ ინდო-გერმანულ ენისა. ჰროზნიმ, როგორც ახლად აღმოჩენმა, ბევრი გადააჭარბა. მაგრამ რაღაი ერთხელვე იქმნა ქეშმარიტება აღმოჩენილი, სხვა ინდოგერმანიკებმა და ასსიროლოგებმა გასწმინდეს ჰროზნის სისტემა შეცდომათაგან და დღეს ასსიროლოგება ციმმერნი, ვაიდნერი და განსაკუთრებით ფურჩერი, ამასთანავე რასაკვირველია იგივე ჰროზნი, და ინდოგერმანისტები ზომიერი, ჰერბიგი, იოჰანეს ფრიდრიხ და სხვანი განაგრძობენ ხეთოლოგიურ კვლევათა და საკვირველი და სასურველი შედეგები მოიტანა მათმა ძიებამ: გამოიჩვენა საბოლოოდ არა თუ ის, რომ ბოლახ-კოის ოფიციალური ეგრედ-წოდებული „ხეთური“ ინდოგერმანული ენა ყოვილა, არამედ შეაძლებელი შეიქმნა გაგვეთკადესწინებია ინდოგერმანული გრამმატიკული აგებულება და დექსიკა ამ ენისა, რომელიც შეიცავს ლათინურ, ბერძნულ, გერმანულ და სლავურ ელემენტებს.

1). ბრუნვა სახელთა.

სახ.	vadar	(წყალი)
ნათეს.	vedenas	
მიცემ.	vedeni	
შემასმ.	vadar	
აბლატ.	vedenaz	
ინსტრუმენტ.	vedenit	

მხოლ. მრავლ.

სახ.	antuhsas	(კაცი)	antulisés
ნათეს.	antuhsas		antulisás

ბ) მიცემ.

მიცემ.	antuhsi	
შემასმ.	antuhsan	
აბლატ.	antuhsaz	
ინსტრ.	antuhsit	

მხოლ. მრავლ.

სახ.	halkis		halkés
ნათეს.	halkijas		

ბ) მიცემ.

მიცემ.	halki	
შემასმ.	halkin	
აბლატ.	halkijaz	
ინსტრ.	halkit	

და კიდევ სხვა კათევორიათა სახელცხია ხცოჯრში, რომელთაც საკუთარი ბრუნვები აქვსთ, როგორც ქვემო შედარებიდან დაინახავთ, მსგავსი ინდოგერმანულისა.---

მამრობითი და მდედრობითი სქესითავე დება -s(ჭ) - ზედ, ხოლო საშუალო სქესს განსაკუთრებული დაბოლოება არა აქვს, მაგალ. adanna = საქმელი, შემასმენლი. adanna? შეადარე ყოველივე ამას მხოლოობითი სახელობითი ბერძნული ἄνδρα - ოვ, ლათინ. nian - us; ნათესაობითი: ბერძნ. πῦρ, πῦρ-ός; შემასმენლობითი: ბერძნ. πῶλις, πῶλ-ιν; მიცემითი: ბერძნ. λιμὲν-ι, ლათინ. feg-i და სხვ.; მრავლობითი სახელობითი: ბერძნ. πῶλ-εις; შემასმენლობითი: ლათინ. de - us და სხვ. — დამახასიათებელი ინდოგერმანულია ხეთურში (ზუსტად) გადასლვანა მაგალ. სახელ. მხოლ. vatar, ნათესაობითი vedetas, შეად. გუთურს watō (ძველ გერმ. watar), ნათეს. watins და სხვ.

2). ნაცვალ-სახელები:

ა) პიროვნულნი ნაცვალ-სახელნი.

სახელ.	úg (მე)	zíg (zik), zígga (zikka)	(შენ)
ნათეს.	ammél	tuél	სამოიონ ცოლენ იგდკორ
მხოლ.	მიცემ.	amug	tug (tukka)
ნათეს.	შემასმ.	amug	tug (tukka)
მიცემ.	აბლატ.	ammédaz	tuedaz
შემასმ.	სახელ.	sas (იგი, ის)	uas, inat (ის, იგა)
აბლატ.	ნათეს.	sijél	abél
—	მიცემ.	se	abédani
შემასმ.	აბლატ.	san	nan, inat
აბლატ.	—	—	abéz

სახელ.	სახელ. -mis (ჩემი)	-tis, -tit (შენი)
ნათეს.	-mas	-tas
მიცემ.	-mi	-ti
შემასმ.	-min, -mit	-tin, -tit
აბლატ.	-mit	

შეადარე ყოველივე ამას: პირ. პირის ნაცვ.-სახ. სახელობითი მხოლოობითი ლათ. და ბერძნ. ego, éγώ, éμενε; მეორე პირის მხოლოობ. სახელობ. ლათ. tu; შემასმ. მხოლოობ. ძველი ბერძნ. τήν, σήν და სახელობითი τήνε, σήνε; მრავლობითი რიცხვი პირ. პირისა ძირი anz. = გერმ. uns, სახელ. us = გერმ. wir, ინგლის. we; მრავლ. რიცხვი მეორე პირისა ძირი sum. = ბერძნ. εσθε, დიალ. ὑμεῖς < *ὑμεῖς და სხვ. -ბ) კუთვნილ უბითი ნაცვალ-სახელი (ენკლიტიურად მიმატებული):

მხოლ.

სახელ.	-mit (ჩემი)	-tis, -tit (შენი)
ნათეს.	-mas	-tas
მიცემ.	-mi	-ti
შემასმ.	-min, -mit	-tin, -tit
აბლატ.	-mit	

მხოლ. ანტიკულურ ძიებებ. მრავლ.

სახელ. -sis, -sit (მისი), **მრავლ.** -sismet (-samet) (მათი);
 -ses (მათი);
ნათეს. -sas, -set
მიცემ. -si
შემასმ. -siv, -sit, **მრავლ.** -sus -sumit, (-semit)
აბლატ. -sit
 — შეად. მაგალს. გერმანული sein, dein, sein; შედ.
 min, mit; სლავ. moj, tvoj; სლავ. ლათ. meus, a, um. და
 სხვ. —

გ) ჩვენებიითი ნაცვალ-სახელი:

tas, tat (ეს); შემასმ. tan, tat; აბლატ. -taza, kas, kè (ის);
 ნათეს. kél, მიცემ. kédani, enis, eni (იგი); ნათეს. edas
 მიცემ. edani. და სხვ. —

დ) დამოკიდებულებითი კრთხვითი და განუსაზღვრელი ნაცვალ-სახელი: kuis, kuit (რომელი, ვინ, ვინმე).

მხოლ.

მრავლ.

სახელ. kuis, kuit	kujes (kues)
ნათეს. kuél	kuéls
მიცემ. kuédani	kuédas
შემასმ. kuin, kuit	kujus
აბლატ. kuéz	

kuisgi (თვითთავი, ყოველი), kuiskuis (ყოველი, ვინც
 კი) და სხვ. — შეადარე ყოველივე ამას მაგალს ბერძნ.
 ἐξείνους) kas, kè; გერმ. dieser, e, es. (tas, tat; ლათ.
 quis, quid; quisquis, quisque (kuis, kuiskuis, kuisgi, kuiski), —

უფრო. ზმნის უღლილება: უძმნ

იოსან (ესაი) აწმყო: (ესინ) უღლიდ

მხ.	1. ésai (მე ვარ)	—	(იოსან)
	2. észi (შენ ხარ)	—	..კლომ
	3. észi (ის არის)	adazi (ის სკამს)	..ნციან
მრ.	1. ésüeni (ჩვენ ვართ)	aduëni (ჩვენ ვსკამთ)	..მხენენ
	2. éstëni (თქვენ ხართ)	éztëni (თქვენ სკამთ)	..ბოუნ
მც.	asanzi (ისინი არიან)	adanzi (ისინი სკამენ)	..

ნამყო:

მხ.	1. ésun (მე ვიყავი)	—	..გძ
	2. ésti (ésa) (შენ იყავი)	—	..ინმცნა (გ)
	3. ésta (ის იყო)	éztá (ის სკამდა)	..
მრ.	1. esüen (ჩვენ ვიყავით)	eduën (ჩვენ ვსკამდით)	..
	2. éstëu (თქვენ იყავით)	—	..
მც.	ésir (ისინი იყვნენ)	éder (ისინი სკამდენ)	..

ბრძანებითი:

მხ.	2. és (იყავ)	éd (სკამე)	..
	3. estu (იყოს)	éztu (სკამოს)	..
მრ.	2. éstën (იყავით)	éztën (სკამეთ)	..
	3. asantu (იყვენენ)	adantu (სკამონ)	..

მიმღეობა მხოლ. asauza (მყოფი, არსებულის); მრავლ. adantes (მკამელები) და მრავალი სხვა ფორმა სხვა-და-სხვა კატეგორიის ზმნათა, რომელთა უღლილება ინდო-გერმანულია. — შეადარე ყოველივე ამას: ბერძნ. აწმყო 1 პირი მხოლ. εἶμι-μι, პნდ. 2 პირი bhara-si (შენ მი-გატყეს), ბერძნ. 3 პირი εἶμι-μι, დორიული დიალ. εἶ-მი-μι, 3 პირი მრავლ. დორიული დიალ. εἶμι-μι და

სხვ.: -ნამყო: 1 პირი მხოლ. წყედ-ov, 2 პირი ოს-ია (შენ იყავ), ლათ. 3 პირ. მხოლ. აწმყო es-t (ის არის); 3 პირი მრავლ. ნამყო: ჰინდ. dad-ur (მათ მისცეს) და სხვ.. - მიმღეობა ბერძნ. ფედov, ფედovთვ და სხვ.. —

4). სიტყვები.

ხეთურში სიტყვებიც ბევრია ინდოგერმანული, თუმცა ბევრია აგრეთვე არა-ინდოგერმანული სიტყვა, რადგანაც ინდოგერმანელი ხეთელები საუკუნეთა განმავლობაში სცხოვრობდნენ არა-ინდოგერმანელ, უძველეს ადგილობრივ „ხეთელებთან“ ერთად და რასაკვირველია არა-ინდოგერმანელი და ინდოგერმანელი ხეთელები ურთიერთისაგან ისესხებდნენ სიტყვებს, აი რამოდენიმე მაგალითი ინდოგერმანული ხეთურ სიტყვათა: es (ყოფნა) ლათ. es-se, ბერძნ. ἔσ-τι; es (დაჯდომა), ბერძნ. ἵσ-ται, ჰინდ. as-te; yadar (წყალი), გერმან. watar (გერმ. Wasser, ინგლ. water და სხვ.); palihar, ბერძნ. πῦρ, გერმ. Feuer (ცეცხლი); petar, ბერძ. πτερόν, გერმ. Feder (შეიძლება ქართ. ფრთა *ფთარ ნასესხები ინდოგერმანული სიტყვა იყოს); nehis (ცა), სლავ. nebo (nebesa), ბერძ. νεφός (ღრუბელი); adan (ქამა), ლათ. ad-ere, ბერძ. ἔδ-ομαι, ძველ ჰინდ. ada-nam (საქმელი); ძირი mal, (ნაყვა, ქბვა), ლათ. molere, ძველ გერმ. malan, ახალ გერმ. mahlen, ბერძ. μύλος (წისქვილი), ხეთ. mi-jallis; ves. (ჩაცმა, სამოსი), ლათ. ves-tis (შეიძლება ქართ. მოს-ვა ნასესხება ინდოგერმანული სიტყვა იყოს), dalugast, სიგრძე სლავ. dъlъgъst, სიგრძე; yadar (სიტყვა), გერმ. Wort და სხვ.. —

ესეთი მაგალითები სრულად ექვ-გარეშე გამოვყენებ

და მიმღეობათა ისე ხეთურში -ლ- ზედ-შესულ სახელთა და ზმნის ზედათა, სულ სხვა, ვიდრე -ს- ქართ. ნათესაობით და მიცემით ბრუნვათა და ხეთური -ს- ნათესაობითის ბრუნვისა. მე 2) ხეთური აბლატი -az- ჯერ აკუნს ელად რჩება ინდოგერმანულ ენათ-მეცნიერების ნიადაგზედ და შეიძლება იგი უდრიდეს ქართულ დაბოლოვებას ად(ა), და: ც-ად, ჩემ-და, ქალაქ-ად და სხვ. მე 3) აგრეთვე ჯერ სრულიად გამოურკვეველია ხეთური ინსტრუმენტალური -it- ინდოგერმანულ ენადაგზედ. ხოლო იგი ასრულიად ეთანხმება ქართულ დაბოლოვებას -ით-(ა): ჩემ-ით, ქალაქ-ით, ინსტრუმ. მნიშვნელობით: ხელ-ით, ხმლ-ით და სხვ. ხოლო როდესაც კიდევ მეტად არა ინდოგერმანული ელემენტი აღმოჩნდება ხეთის ოციციკალურ ინდოგერმანულ ენაში, მაშინ უფრო მკაფიოდ შევგიძლია აღვნიშნოთ მისი ხასიათი როგორც **ნარევი ენისა** მე ჯერ-ჯერობით კი უნდა შევჩერდეთ ზემოხსენებულ საზოგადო დასკვნაზედ, რომ კანიზის ენა, ანუ იგი ხეთური "ენა ინდოგერმანული ენა იყო მონათესავე ლათინურისა და ბერძნულიისა, და შემცველი აგრეთვე სხვა ინდოგერმანულ ენათა ელემენტებისა, ემათელთა და ანთოდ მე ეძს თე რე-ს-ში.

მე 11. **ლუფური ენა**ს მეორე ენა, აღმოჩენილი ბოლაზკონის მტკესტებში არის იგორედ წოდებული **ლუვის ენა**, აგრეთვე ინდოგერმანული და მონათესავე კანიზის ენისა და ბოლოვება სახელ-არსებითთა სახელობითი ბრუნვისა არის **ლუვის ენაში**; როგორც კანიზის ენაში, s(š); მაგალ. სმ. Santos = (ლმერთი) სანდონი უდა სხვ. და ბოლოვება მიმღეობისა მრავლ. რიცხვ. მე სახელობითისა ლუვის ენაში - autis, ეკვანიზის ენაში - autēs, იენკლი

ლიტერატურად მიმტკებულთა კუთვნილებითი ნაცვალ-სახელი შპირის მხოლ., მსგავსად კანზურისა, ლუფ. *-sis, -ses* = მონი; განყენებულ ცნებათა გამომხატველ სახელთა დაბოლოვება ლუფის ენაში არის *-hiti*, კანზის ენაში *-tar*; ლუფ. *aan-na-ua-am-ma-hiti* კანზი. *ny-na-ra-u-va-tar* = კაცობა, ვაყვაცობა ემეად. *ლათ. ლატინ. -tas, -tatis*; იგმენიშნულთა აგრეთვე მსგავსება კანზურ და ლუფის ენების ფორმებში, მაგალ. ბრძან. მხოლ. შპირისა: ლუფ. *asilu* = კანზისა: *ისუნდა იყოს*, და ბოლოს ბევრად სავრთო სიტყვა. მფორეს მხრით კი განსხვავება ცარისა ამცორო ენაში მხრის. ადინი მხოლოდ მონათესავენი არიან ურთი-ერთისა და არა დიალექტიურად განსხვავებულნი, ჩვენისა მხრით ქალუნდა იმენიშნულთა ლუფის ენაში ბცარის სეთო ელემენტები, რომელნიცა არა უნდა იყოს ინდოგერმანული: 1) ლუფის ენაში მხოლოდ მკუთათი სახელები ბოლოვდება *-sas* ზედ, რომაცა უნდა ბევრად უკუთვნილებით ნაცვალ-სახელად არის მიჩნეული: მაგალ. *tarhiutis-sas* = ტარხუნდისა (ტარხუნდის კაცი), ესეც იგვავონებს ქართულ საკუთარ სახელებს, როგორც არის მაგ. ღვთ-ის-თ, ღვთ-ის-ა-ვარ და სხვ. ეს ფორმა ქართულ სახელთა, როგორც ვხედავთ, ნათესაობითი ბრუნვის მხოლოდ რიცხვის ფორმაა. ადგილთა სახელები ლუფურად მსგავსადვე იყო ნაწარმოებნი: მაგ. ზეთელთა სატახთო ქალაქის სახელი *Hattu-sas* (= ხატ-ის-ა), აგრეთვე სახელი *Tesih-sas* (თეშუბ-ის-ი) და სხვანი, ხოლო ესეც იგვავონებს ქართულ ადგილთა სახელებს, რომელნიცა იმავე ნათესაობით ბრუნვის ფორმას წარმოადგენენ: მაგ. თბილ-ის-ი, ქუთა-ის-ი და სხვა მრავალი ქართული სახელი ადგილთა, ამგვარად ენათ-

მეცნიერების წინაშე დგება პრობლემა: გლუვის ინაშოეს დაბოლოვება საკუთარ სახელთა მართლად — ენკლიტიკური კუთვნილებითა ინაშვალ-სახელია? თუ ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოვება მხოლოდობითი რიცხვისა, შეიძლება მართლაც ინაშვალ-სახელისაგან წარმომდგარი? ეს საკითხი მითუმეტეს არის საგულისხმეო, რომ გლუვის ინაშინგანსაკუთრებული თვორმა ნათესაობით ბრუნვისა ჯერჯერ არის აღმოჩენილი. შემორე პრობლემა: მსგავსება ქართულ ფორმისა დაბოლოვებით — ინ-ი და გლუვის ეფორმისა დაბოლოვებით — ააა; ხომ არ აიხსნება ეთი, რომ შეიძლება არაინდოგერმანული, რომელიმე ქართულის მონათესავე ენას ჰქონდეს გავლენა გლუვის ენის ინდოგერმანულ აგებულებაზე და საკითხის შემბრუნება კი შეუძლებელი იყო რადგანაც ქართული — ინ-ი არ არის ინდოგერმანული, არამედ წმინდა ქართული მოვლენა. ააა კიდევ შემდეგს უნდა მიექცეს ლუკარში ქართულ ინაშ-მეცნიერების უყურადღებება, კარდგითა სახელის დაბოლოვება ხეთური ტექსტებში და ეფორმად ლუკარში არის ხშირად — ააა; მაგალიცობა — ანდა, რაიცა გვაგონებსა მცირე-ახიურ სახელის ლაბრა-ინდა-ს დაბოლოვებას: ასეთი დაბოლოვების მქონე ადგილთა სახელები გავრცელებული იყო მცირე-ახიამო და საბერძნეთშიაც: მაგალიც ბერძ. Κόρυς და სხვ. აეს დაბოლოვება გვაგონებს ქართ. დაბოლოვებას ადგილთა სახელთა: ხორ-ანთა, გური-ანთა (=ან-თა) ანთა ქართულში მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოვებაა, როგორც — ინ-ი მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობითისა და შეიძლება ხეთური — ააა, რუბერძ — IV-ში და გერეთვე ბერძნ. — ა-ა (Λάρισα) და სხვ. წმინდა იაფეტური ელემენტები

იყოს. ყოველ შემთხვევაში ჯერ კიდევ კრებმერმა გამო-
სთქვა აზრი — ბევრად უფრო ადრე, სანამ ბოლაზ-კოის ტექ-
სტები იქმნებოდა აღმოჩენილი და წაკითხული. — რომ ასე-
თნი დაბოლოვებანი მცირე-აზიის და საბერძნეთის ადგილ-
თა სახელებისა მცირე-აზიის უძველეს მკვიდრთა ენის ელფ-
მენტებს წარმოადგენნო; და შემოხსენებულნი მოვლენა-
ნიც ლუკურისა არ არიან ინდოგერმანულ ხასიათისა, არა-
მედ „არა-ინდოგერმანულ ხეთურს“ მოგვაგონებენ.

III. მანდელების ენა იყო ენა ინდოგერმანულ ხალ-
ხისა, — არიელთა, რომელნიც დაახლოვებით ქრისტეს წინ
მესამე ათასეულში ანგეოტეს რასაწყისში უნდა ყოფი-
ლაყვნენ მოსულნი ჩრდილო-აღმოსავლეთით წინა-აზიაში.
ბაბილონურ ლურსმულ წარწერებში ჩვენა გვხვდება მათი
სახელი Manda, Mata; ხატის ქვეყანაშიაც მათ ეწოდებო-
დათ Manda, ასსურულად Maidai, Matai, Amadai, ბერძნულად
Μηδοί, ამავე ხალხს აღნიშნავდენ ალბათ ასსურთა Mannai,
ბერძენთა Μαντιανοί, Ματαιοί, Ματαιάνη, Μάδοι,
და სხვა, რომელნიც უკვე პირველ ათასეულიდან იყვნენ
ცნობილნი წინა-აზიაში და უხდებოდათ ბრძოლა სემი-
ლებთან და სხვა მებობელ ხალხებთან. ეს ხალხი ჯგუფ-
ჯგუფად იყო გაბნეული სომხეთისა და მცირე-აზიის სხვა
და სხვა ადგილებში და, როგორც ახლა აღმოჩნდა, უძ-
ველეს დროიდან ხატის ქვეყანაშიაც ყოფილა დასახლე-
ბული. ალბათ ვმათ შეუტანიათ ხეთაში მარბიული ღმერ-
თები მიტრა, ვარუნა, ინდრა და ნასატია. ეს ღმერთე-
ბი ერთ ხეთურ ტექსტში არიან მოხსენებულნი (ხელ-შეკ-
რულებაში) ბაბილონურ და ხეთურ ღმერთებთან ერთად,
თუმიცა ხეთურ პანთეონში მარბიული ღმერთები არ მესუ-

ქლან, როგორც კულტის ღირსი ღმერთები. წმინდა არიუ-
 ლისიტყვებია დაცული ერთი მიტანელი მწერლის, სახე-
 ლადი კიკულის თხზულებაში ცხენების მოვლის შესახებ.
 მაგრამ ამაზედ აქ სიტყვაა აღარ განვავიწყობთ, რადგან აკ
 ჩვენთვის ხეთის ქვეყნის სხვა ენებს აქვს უფრო დიდი
 მნიშვნელობა. ეს ისაა იხემოხსენებული ენა ხატის ქვეყ-
 ნისა — კანიზური, ოლუფური და მანდაური — უკვეკლად
 ინდოგერმანულ ენათა ჯგუფს ეკუთვნის. ხოლო დანარ-
 ჩენი აღვრილობრივი ენები ხეთის შრც ინდოგერმანულია,
 არცასემიუტთ. და არც თურანულია, ასეთი ენაც სამი აღ-
 მოჩნდა ბოდოზ კოისიტყვებში. ესენი არიან: ოლუფი, ო-
 ლუფი, ოლუფი. **ხურრული ანუ ხარრული** ენა რომელიც მომც-
 ნებხავეს მიტანის ენისა, მიტანის ენით მტყველებდა მიტანის
 ერთი სემიელებზედ უძველესი მოსახლეობა ასსურეთისა,
 ხოლო მიტანის ენაცა და ხურრულიც მოხადესავენი არი-
 ან ვაი ხნიდან ცნობილ ქალღმერთ ანუ ურარტულ ენის
 ლურსმულ წარწერათა) ენისა, რომელიც ხშირად შეუღა-
 კრებიან ხოლმე ქართულისათვის, და თუმცა შედეგები ამ შე-
 დარებისა მაინცა და მაინც დიდი არასოდეს არა ყოფილა.
 რომდენადაც ხურრული ენის ცვებულებისა და ოლქიკის
 გამოკვლევამ იყო აქამდის შესაძლებელი, შემდგომ ვაღარი
 აღმოჩნდა მისი ნათესაობისა სხვა ენებთან: მინათესაობი-
 სი ბრუნვის მხოლო. რიცხვის დაბოლოვება ხურრულისა — wie
 (wi, wa; ni, pa), რომელიც უდრის მიტანურსა და ქალ-
 დურს: ხურრ. Sawusza - Nianwa-wi = ნინევეს, იშტარი (ას-
 ტარტე, ქალ-ღმერთი); ეს დაბოლოვება ხშირად გვხვდება
 wa-ითს ეორობით: Hal-pa-wa-an / Feus = ქალაქის თემები
 (ქეჟა-ქუხილის ღმერთი); 2) მრავლობითი რიცხვი: -na,

-na=ნი; ANშ -na=ღმერთები; 3) მრავლობითი რიცხვის
 ნიშნის ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოვების შემდეგ
 დასმა: ANშ -a Ni-wi-na=ღმერთნი (ქალაქ) ნი-ისა-ნი,
 hatti-ni-wi-na=ხატისანი და სხვ.; 4) ნათესაობითი მნიშ-
 ნეულობის ნაწილაკი -ს, -ე; hat-u-u-i-e eweir-ne ხატის
 თავადნი, ანუ უკეთ: ხეთელნი თავადნი, და სხვ.; შეად.:
 ნათესა ბრუნვის დაბოლოვება ქალღურისა და მიტანური-
 საგრეთვე we=ქართ. -ის-ა; ხოლო ქართული ნა-
 თესა-ის-ა და მიც. -ას აიგივე ელემენტია (მარრის გა-
 მოკვლევით) არაიკა სახელთა პრეფიქსი სი-, სა- და მსგავსი
 ქართული პრეფიქსები ბი-, ვი-, ვი- და სხვ., ბა-, ვა-,
 ფა- და სხვ.; შესაძლებელნი დაბოლოვებანი ქართულ
 ნათესაობით და მიცემით ბრუნვათა უდრიან მამასადამე
 ხტრულ-ქალღურ-მიტანურ-we-ს; მრავლ. რიცხვის და-
 ბოლოვება ხტრული-ნი, -ნი, -ნი შეადარე ქართ. მრავლ.
 რიცხვის დაბოლოვებას -ნი; ღმერთ-ნი, ქალღურ მრავლ.
 რიცხ. დაბოლოვებას -ნი; აგრეთვე ზმნის შპ. მრავლ. რიცხ.
 დაბოლოვებას -ი და სხვ.; ხოლო მრავლობითი რიცხვის
 ნიშნის დასმა ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოვების შემდეგ
 დამახასიათებელი აგრეთვე ქართულისა: ღმერთ-ნი მამისა
 ჩემ-ისა-ნი, და როგორც უკვე ვაი ხანია შევნიშნეთ, სუ-
 მერული ნისა. მქალსანიშნავია კიდევ შემდეგი; ხტრულ.
 Ku-mer-wi-ni-i-el-ti-i-wi-na=Ki-es-se-ni-el=ვეშშეს (ქალის
 სახელით) სიტყვები კუმერვის (ღმერთის სახელით) შესახებ;
 Gal-ga-mi-š-i-š-ti-wi-na=Ki-es-se-ni-el=ვეშშეს სიტყვები
 გილგამეშის შესახებ; აქაც დაბოლოვება -ნი, -ელ ქართულ
 ულ-სა და ელ-ს უდრის, მიმღობით დაბოლოვებას, რო-
 მელსაც ნათესაობითი მნიშნეულობა აქვს ხტრულ ენაში;

მ) ხურ. Šabinuwahini-ta hattukini-ta huratini-ta = შაბინუ-
 ნუჟურისა და ხეიურის მხედრობ-ით-ა, სადაც ხურ-რუ-
 ლი-i-ta და ქართული-ი-თ-ა ურთი-ერთს უდრიან ფორმი-
 თა და მნიშვნელობითა და სხვ.; ნ რამოდენიმე ცალ-
 კე სიტყვა: ხურ. tiwi-na = სიტყვანი, ძირი tiw., რაიცა
 უდრის ქართულ ძირს წყ., ტყ., ქან.-მეგრულ წვ.: ქართ.
 ვ-უ-წყ-ი, სი-ტყ-ვა, ქან. ვუ-წვ-აბ--ვაბობა; ამგვარად
 ხურ. ti-wi-na მართლაც = ქართულს: სი-ტყ-ვა ნი:—
 ewri ანუ ebri, ქალდ. ewri (თავადი, შეფე, ბატონი) = ქართ.
 ძირს ფრ.: ფრ-ი-ად, ფრ-ი-ადი, უ-ფრ-ო-სი და სხვა.
 შემდეგმა კვლევამ შეიძლება ასეთი მაგალითები შედარებ-
 სათვის ბევრი მოგვცეს, ჯერჯერობით კი ამ მაგალითები-
 თაც დავკმაყოფილდეთ.

V. პროტო-ხატურა ანუ ძველი ხეთური ენა.

ვრცლად გამოკვეთული არც ეს ენა არის ჯერ-ჯერო-
 ბით, რადგანაც ბოლახ-კოის ტექსტებში მხოლოდ მცო-
 რე ნაწყვეტები მოიპოვება ამ ენაზედ. მაგრამ ამ ნაწყვე-
 ტების მიხედვითაც შეგვიძლია წარმოდგენა ვიქონიოთ
 მის აგებულებაზედ, რომელიც არ არის არც ინდოგერ-
 მანულისა, არც სემიურისა და არც თურანულისა. აგ-
 რეთვე სიტყვანი ამ ენისა განსაკუთრებულ ძირისანი
 არიან. ზოგიერთნი მოკლენანი კი ძველ-ხეთურ შიაც ქარ-
 თულს გვაგონებენ: 1) პრეფიქსები სახელ-არსებითთა
 და ზედ-შესულ სახელთა: a-wa-i-; a-šai (ბოროტი),
 wa-šai = id., i-mallib = კეთილი და სხვ.; შეად. ქართ.
 ა-ნწლ-ი, ვა-შლ-ი, ი-ტქ-ლი და სხვ.. 2) ზედ-შესული
 სახელის წარმოება დაბოლოვებით -ei: Ziblandi-el, Apu-
 ni-el = ციბლანდელი, აპინნელი, შეად. ქართულ-ი და

სხვ., და მიმდევობითი დაბოლოვება -il, მაგალ. ხელობა-
თა აღმნიშვნელ სახელებში: luizzi-il — ლითონის ჩამომ-
სხმელი, შვად-ქართ-მჭედ-ელ-ი და სხვ. 3) ზმნის თავ-
სართები: a-ah-kua-wa — მან შენიშნა იგი, შვად-ქართ-
და-ს-წერ-ა, მო-ჭ-კლ-ა, სადაც ს და ჰ ობიექტიური
თავ-სართებია, მსგავსი ძველი ხეთურის -u -სა. 4) ზმნის
თან-დებულები ძველ ხეთ. ta-i-ah-ku-na — და-ი-ნახ-ა;
აქ ძველ. ხეთ. ta- და ქართული და- იმავე მნიშვნელო-
ბისანი არიან; აგრეთვე ძველი ხეთ. se-ah-ku-wa-ad —
მან დაიჭირა იგი, შვად-ქართ. შე-ჭ-კრა და სხვა, 5) სა-
ხელთა მრავლობითი რიცხვის ნიშანი is; i-hinu — ვაჟი,
is-hinu — ვაჟები და სხვ. უდრის ჩვენის ფაქტით ქართულ
მრავლობით რიცხვის აღმნიშვნელ სუფიქსს -li-ს: ქართ-
ლი და ვანურ ზმნის მესამე პირის მრავლობითს -li-ს;
ხოლო დიდი განსხვავება ქართულ-ვანურსა და ძველ
ხეთურს შორის აქ სწორედ ის არის, რომ ძველ ხეთურ
ში is თავ-სართია და არა ბოლო-სართი. მაგრამ მეორეს
მხრით ამ ძველ ხეთურის მოვლენის მსგავსია ქართული
პრეფიქსაცია: ქართ. სა-სმისი, სი-ყვარული, მეგრ. თ-ქო-
მალი, ქან.-მეგრ. დო-ხორე, სვან. ლი-ლარ და სხვ.,
რომელ სიტყვებსაც ხშირად კოლექტიური და განყ-
ნებითი მნიშვნელობა აქვს, თუმცა თვით პრეფიქსებს
არა აქვს ნათესაობა მრავლობითი რიცხვის აღმნიშ-
ვნელ ელემენტებთან. — თავ-სართითვე აწარმოებს ძველი
ხეთური ფორმებს: hi-a-wil — სახლ-ში, და შეიძლება ჯერ
გამოურკვეველი ფორმა ta-libinu უდრიდეს; ბავშვით —
პრეფიქსი ta იყოს ნახმარი, როგორც შესატყვისი ქარ-
თულ ბოლო-სართ-ითა-სი; აგრეთვე შეიძლება hi-(hi-e-

wil) იყოს ნათესაობით-მიცემითი მნიშვნელობისა. — მრავლობითი რიცხვის მეორე პრეფიქსი *აზ-* იც იხმარება ძველ-ხეთურში, ხოლო მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი *-na* იგივეა როგორც ხურრული *-na* და უდრის ქართულ **-ნი-ს**. წ) შეიძლება რამდენიმე სიტყვაც იყოს ძველ ხეთურში ქართულის მონათესავე: მაგ. *hin-u* = ვაჟი, შეად. ქან. **ბერ-ე** — ვაჟი, სუმერულად *i-bil-a* = ვაჟი, მემკვიდრე; *war* = მიწა, შეად. სვან. **ვორ** = მიწა; *zih* დასათარბელი, შეად. ქართ. ძირი **ცვ** (< ***ცხ**) და **ცვ-ა** (< ***ლა-ცვ**), მო-**ცვ-ა** (< ***მო-ცვ-ვა**); *ziah. kajali* = ქართ. **ცა** (< ***ცახ**) და სხვ. [ფორმებში *ziah-du kajali-du* და *ziah-šu* = ცით-გან აღსანიშნავია ბოლოს-დებული *-du*, ან *-šu*, რაიცა შეიძლება უდრიდეს ამავე მნიშვნელობის ქან. **შე-ს**].

VI. ბალაის ენა. ეს „ბალაის“ ანუ „პალაის“ ენა კიდევ უფრო ნაკლებად არის ცნობილი, ვიდრე ძველი ხეთური, რადგანაც ამ ენაზედ ტექსტებიც ძლიერ ცოტა მოიპოვება და რაც არის, ისიც ძლიერ არის შელახული. მაგრამ ენის ნაშთთაგანაცა სჩანს, რომ იგი ადგილობრივი მკარე-აზიური ენა უნდა იყოს, — არა-ინდოგერმანული, არა-სემიური და არა-თურანული. ხოლო ფორრერს მაინც არავითარი სარწმუნო საბუთი არა ჰქონია, როდესაც თავის პირველ გამოკვლევაში ბოლაზ-კონის ტექსტთა რვა ენის შესახებ მან აზრი გამოსთქვა, ბალაის ენა ქართულს უნდა ენათესავებოდესო. — ამ ჰიპოთეზის გამართლება თუ გამტყუნება შემდეგ აღმოჩენათ და კვლევათაგან არის დამოკიდებული.

ამგვარად, კვლევას შედეგებს რომ მოვუყაროთ თავი, შემდეგი დასკვნანი უნდა მივიღოთ მხედველობა-

შა უმთავრესის მნიშვნელობისა: 1) ხეთის ქვეყანა არ იყო დასახლებული ერთი ხალხით, რომელიც ერთი ენით მეტყველებდა, არამედ მრავალი ხალხითა, რომელიც მრავალ ენით მეტყველებდა. 2) სოფიციალური ენა ხეთის ძლიერის სახელმწიფოა, რომლის შესახებაც მოგვეპოვება ცნობები ეგვიპტურ, ბაბილონურ და ხეთურ წყაროებში, განსაკუთრებით ბოლახ-კრის სამწერლო ნაშთებში, იყო კანიზის ენა, „ხეთური“ — hattili — ინდოგერმანული ენა, რომლითაც მეტყველებდა ინდოგერმანული ერი, შემოსეული მცირე-აზიაში, ალბათ თრაკიიდან, ქრისტემდის მე-XV-ე საუკუნეზედ უფრო ადრე, და დამპყრობი ადგილობრივ ენა. რომ ეს ენა ევროპის ინდოგერმანულ ენა და ამაზიიდან აღმოსავლეთით მოსულ არიელთა, ამას გვიმტკიცებს შინა მსგავსება ბერძნულთან, ხოლო რომ ამგვარი მათის შემოსევის თრაკია უნდა ყოფილიყო, ამას გვაფიქრებებს ის ხშირი შემოსევები ინდოგერმანულთა ევროპიდან მცირე-აზიაში, რომელიც ამგვითვე ხდებოდა. 3) მეორე მხრით, ალბათ ჩრდილო აღმოსავლეთიდან შემოსეული აზიის არიელები დასახლებულან ხეთის ქვეყანაში დაახლოვებით მეორე ათე ასეთლის დასაწყისში ქრ. წინად. როგორც მსხვა წყაროებიდანაც ვიცით, ზოგიერთ ადგილს მათაც მოუპოვებიათ ბატონობა ადგილობრივ მცხოვრებლებზედ, მაგალითად მიტანის ქვეყანაში, მადაც არიელები ვაბატონებულ კლასს წარმოადგენდენ და დინასტიაც არიული იყო. დუშრატა მეფე მიტანისა მე-XIV-ე ს. ქრ. წ. არიული დინასტიის ეკუთვნოდა. მსგავსადვე კასიტებმა ანუ კლასელებმა დაიპყრეს ბაბილონეთი და ბატონობდენ

აქ, როგორც კლასიკის არისტოკრატთა. მათ შექმნეს ბაბილონეთის ეგრედ-წოდებული მე-III-ე დინასტია კასიტთა მე-XVIII-XII ს. ქრ. წ., და შეიძლება ამ მოძრაობას კასიტებისას ბაბილონეთისაკენ კავშირი აქვს ზემოხსენებულ მანდიელთა დასახლებასთან ხეთის ქვეყანაში]. — შეიძლება აგრეთვე, რომ არაერთა გამარჯვებას მცირე-აზიელებზედ და ბაბილონელებზედ იმ გარემოებამ შეუწყო ხელი, რომ არიელები ცხენოსანი ხალხი იყო: ცხენი მართლაც პირველად კასიტებმა შემოიყვანეს ბაბილონეთში). — 4) ადგილობრივი მცხოვრებნი ხეთის ქვეყნისა აგრეთვე არ წარმოადგენდენ ერთს ერს, ერთის ენით მეტყველს, არამედ სხვა და სხვა, მაგრამ ურთი-ერთის ახლო ან შორეულ მონათესავე ეროვნულ ჯგუფებს ერთისა და იმავე მოდგმისას: ძველი ხეთელები, ხურრები, მიტანები, ქალდები და სხვანი ურთი-ერთის მონათესავენი იყვნენ, როგორც მაგალითად: კერძოდ ქართველები, ჰან-მეგრელები და სვანები ნათესავენი არიან ურთი-ერთისა და მეორეს მხრით კი: საზოგადოდ ქართველობა და კავკასიის მკვიდრნი — აფხაზნი, ჩერქეზნი, ჩაჩანნი და სხვ. შორეულნი მონათესავენი არიან ურთი-ერთისა. 5) არის ნიშნები (და მხოლოდ ნიშნები, თუმცა ძლიერ თვალ-საჩინო) იმისა, რომ ამ არა-ინდოგერმანელ ხალხებს მცირე-აზიისას ქართველებთან აქვს ნათესაობა ენისა და რასისა, — შორეული გენეტიური ნათესაობა, — მაგრამ არც ერთი ენა არ აღმოჩენილა ბოღაზ-კოის ხეთურ ტექსტებში ისეთი, რომ იგი უძველესს საფეხურს წარმოადგენდეს ქართულის, ჰან-მეგრულის ან სვანურის განვითარებისას, ხოლო მოსალოდნელია, რომ ლურსმულ დაფებზედ, რომელიც ჯერ კიდევ მცირე-აზიის ნიადაგშია

ჩამარხული, ოდესმე აღმოჩნდეს მესხური, ან ტაბალური ან რომელიმე სხვა ენა ქართულის ჯგუფისა, რადგანაც საფიქრებელია, რომ მესხნი, ტაბალნი და სხვა ქართველი ტომები, რომელნიც მე-III-ე ს. ქრ. წინელა ესსურეთის ძლიერ მეფეს ტიგლათ-პილესერ I-ს უწევდნენ მეტოქეობასა და კულტურული ერები იყვნენ, მსგავსად თავიანთ მეზობელთა აგრეთვე ბაბლონურ ლურსმულს ხმარობდნენ და სამშობლო ენაზედ სწერდნენ ბიბლიონურ ლურსმულ ნიშნებითა. ნ) ბოლახ-კოის ტექსტების საშუალებით მხოლოდ დაახლოვებით არის შესაძლებელი აღნიშნვა იმ ადგილთა, სადაც სცხოვრობდნენ ხეთის ქვეყნის შემოხსენებული სხვა და სხვა ხალხები: ბოლახ-კოის ტექსტებში მოხსენებულია მსხვერპლის შეწირვა ღმერთებისადმი და სლოცვა იმ ენაზედ, რომლით შეტყვევლი ხალხიც რომელიმე ღმერთს თაყვანს-სცემდა. რამდენადაც ადგილები ღმერთთა კულტისა აღნიშნულია, იმდენად ვიცით შაშასადამეის ადგილები, სადაც შეტყვევლებდნენ ხურორულის, ან ძეველეს ხეთურის, ან ხეთურის (კანიზის) ენითა. მაგრამ ნამდვილი ეთნოგრაფიული რუკის შედგენა ძველის მცირეაზიისა ჯერ მინც არ შეიძლება ამ ცნობათა მიხედვით, სანამ უფრო მეტი და სწორი მასალა არ იქმნება შეგროვილი და შესწავლილი. მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება შემდეგის თქმა: ა) ძველი ხეთური ენა (პროტო-ხატტური) გავრცელებული ყოფილა შთელს მკირე-აზიაში და ჩრდილოეთ სირიაში, რამდენადაც აშას გვიჩვენებენ ადგილთა სახელები და სხვა საკუთარი სახელები. დაწყებული ჩრდილოეთიდან, თვით ხეთის სატახტო ქალაქ ხატტუსიდან სამხრეთით კილიკიამდე ყოფილა ეს ენა გავრცელებული.

ბ) ეგრედ წოდებულ ბალაის ენაზედ ლაპარაკობდენ მე-
 იძლება პათლაგონიაში და ეს სახელი იქნებ მართლაც
 გვაგონებდეს „ბალა“-მს „პალა“-მს; მაგრამ შეიძლება
 ისიც, რომ ამ ენაზედ ლაპარაკობდენ ხატუსას აღმო-
 სავლეთით, მთებში, კოზანისა და სებასტიას (სივასის) შუა.
 მაგრამ საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ბალაის ენაზედ
 წარმოსთქვამდენ ხოლომე ვერცხლისა და სხვა ლითონთა
 საგალობლებს, ხოლო ლითონების დამუშავებით კნობი-
 ლი იყო შავი ზღვის ნაპირი, ხაღიბების, აღიზონების
 ქვეყანა (ხეთური Ataxiana?), რომელზედაც ჰომეროსი ამ-
 ბობს რომ იგი: „სამშობლო იყო ვერცხლისა“ -ო. ეს ქვე-
 ყანა ნაწილია ძველის Kizzuwadna-სი, შემდეგ კაპადოკი-
 აღ სახელ-წოდებულისა. კაპადოკიის ძველის სახელის Kiz-
 zuwadna-ს დაბოლოება -na ქართული მრავლობითი რიცხ-
 ვის დაბოლოებაა და თუ დამტკიცდა შემდეგ რომ ბა-
 ლაის ენა მართლაც ქართულის მონათესავე იყო, მაშინ
 ცხადი იქნება, თუ სად შეუთვისებია სომხურს ქართული
 ელემენტები. ამ ელემენტებს იგი დიდ სომხეთში ვერ შე-
 ითვისებდა, რადგანაც სომხეთა მოსლემების დიდ სომხეთ-
 ში სტხოვრობდენ ქალები, რომელთა ენას მხოლოდ
 შორეული ნათესაობა აქვს ქართულთან, ჯერ კიდევ საექ-
 ვოან როგორც სამართლიანად შენიშნავს ფორტერი, ქარ-
 თული ენის გავლენის განცდა სომხურს შეესლო მხოლოდ
 მკირე სომხეთში, საქარველოს სამხრეთ-დასავლეთ საზღ-
 ვრებზედ, რომელთაც მათ მიმალწიეს ფრიგიიდან მოსრ-
 კობის დროს დახლოვებით მერვე საუკუნეში ქრ. წინედ,
 დამხოლოდ შემდეგ, მეექვსე საუკუნეში ქრ. წინედ და-
 იპყრეს დიდი სომხეთი ქაღდურის მოსახლეობით. ვ) ხურ-

რის ერთ მეტყველებდენ ალბად ძველის არმენიის სამხრეთ-დასავლეთითა და ასურეთისა და მიტანის დასავლეთით. ეს ენა, რაგორც არა ვსთქვით, მართლაც მონათესავეა ქალდურისა, რომლითაც მეტყველებდა ძველი არმენია, და მიტანურისა. აგრეთვე ნინევიის იმტარს უგალობდენ ხურრულ ენაზედ და სხვა სუმერულ-ბაბილონურ ღმერთებს: ანუს, ენლილს, ეას, და ალბათ მოსახლვრე სემიელთაგან გადილეს ხურრებმა ამ მათთვის უცხო ღმერთთა თაყვანის-ცემა. დ) მეორეს მხრით ხურრულადვე უგალობდენ არიულ ღმერთებს მიტრას, ვარუნას და ნასატიანას და მხოლოდ არიელთა გავლენას უნა მიეწეროს, რასაკვირველია, ხეთელთა მიერ ამ უცხო ღმერთთა თაყვანის-ცემა, არიელები კი მართლაც მათი მოსახლვრენი იყვნენ ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ფორრერის აზრით ეს არიელები ხეთის ქვეყანაში აღმოსავლეთ კავკასიიდან უნდა მოსულიყვნენ, მაგრამ ამისი დამამტკიცებელი საბუთები მას ვერ მოჰყავს. ე) დასავლეთ მცირე-აზიის აღვილთა სახელები, სხვა საკუთარი სახელები და კულტი გვაჩვენებენ, რომ აქაც უძველესი მოსახლეობა ლიდიელთა, ლიკიელთა, კარელთა და სხვ. არა-ინდოგერმანული ყოფილა. ამ არა-ინდოგერმანული რასის ხალხები გადასულან ეგეის კუნძულებზედ, კრეტაზედ, საბერძნეთში და გავრცელებულან მთელი ხმელთა-შუა-ზღვის ნაპირებზედ. ეტრუსკებიც იტალიაში და იბერო-ბასკები ესპანიაში და კიდევ სხვა ჯერ გამოუცნობი ხალხები ძველის სამხრეთ-ევროპისა ალბათ მცირე აზიიდან ყოფილან გადასახლებულნი და ეკუთვნოდენ მცირე-აზიის არა-ინდოგერმანულ რასას, მაგრამ ყველა ამ პრობლემათა გადაწყვეტა, რა-

დასთვის მეცნიერება კაცი ხანია იღწვის, ჯერ კიდევ მომავლის საქმეა. ჰიპოთეზების მეტი მეცნიერებას ამ საკითხთა შესახებ საბოლოო დასკვნა ვერ გამოუტანია მასალათა სიძვირის გამო. 3) კანიზელები კი თრაკიიდან შემოსეული ინდოგერმანელები ყოფილან, რომელთაც ჯერ ფრიგიაში დაუციათ ბინა და იქ გაძლიერებულთ შეუქმნიათ შემდეგ ძლიერი სახელმწიფო ხეთისა მისის ოფიციალურის ინდოგერმანულის „ხეთურის“ ენით. მათი მოსახლეობა და მონათესავე ლუვის ხალხი, შეიძლება მათგან დასავლეთით მცხოვრები, შერევა კანიზელებს. ეს ნარევი ინდოგერმანელი ხალხი, მეორეს მხრით ადგილობრივ ხალხებთან შერეული, გავრცელებულა თან და თან მცირე-აზიაში და უმეტეს შემთხვევაში საზოგადოების გაბატონებულ კლასებს წარმოადგენდა.

აი მკრთალი სურათი შემოხსენებულ ხალხთა განაწილებისა ძველ მცირე-აზიაში. ჯერ-ჯერობით ამის თქმა შეიძლება დაახლოვებით მცირე-აზიის უძველეს ეთნოგრაფიის შესახებ, ხოლო რუკა ხალხთა და ენათა განაწილებისა უძველეს მცირე-აზიაში უფრო ნათლად და უფრო სწორად წარმოგვიდგება თვალისწინ, როდესაც ბოლახ-კოის სამწერლო ნაშთთა შესწავლიაც დამთავრდება და სხვა ახალი ნაშთებიც მოჰყვენენ მეტს ნათელს ბნელით მოცულ წარსულს მცირე-აზიისას.

საქართველოს ისტორიის კონკრეტული საკითხების შესახებ დასავლეთის მეცნიერების მიერ გამოქვეყნებული ნაშრომების შესახებ, რომელთაგანაც უმეტესად უნდა იყოს საუბარი, იხილეთ „საქართველოს ისტორიის კონკრეტული საკითხების შესახებ“ ნაშრომების კრებული, რომელიც გამოსულია „საქართველოს ისტორიის“ რედაქციის მიერ.

ხეთის ისტორია. გეოგრაფიკულად ქვეყანა დასავლეთით ესაზღვრება შვედეთს, ჩრდილოეთით — ბალტიკის ზღვას, აღმოსავლეთით — უკრაინას, სამხრეთით — შავს ზღვას. ქვეყნის საზღვარი ჩრდილოეთით გადის კარპატების მთებზე, სამხრეთით — კავკასიონის მთებზე. ქვეყნის ფართობი შეადგენს 119 000 კვ. კმ. ქვეყნის მოსახლეობის რაოდენობა 1926 წელს შეადგენდა 1 100 000 კაცს. ქვეყნის დედაქალაქია ვარშა, რომელიც ქვეყნის მოსახლეობის 1/3-ს შეადგენს. ქვეყნის მთავარი ენებია პოლონური, ლეჩინური და კასიკური. ქვეყნის მთავარი რელიგიური კონფესიებია კათოლიციზმი, ლეჩინური და კასიკური. ქვეყნის მთავარი მრევლია პოლონური, ლეჩინური და კასიკური. ქვეყნის მთავარი მრევლია პოლონური, ლეჩინური და კასიკური. ქვეყნის მთავარი მრევლია პოლონური, ლეჩინური და კასიკური.

ტანური, როგორც ზევით დავინახეთ, მონათესავე იყო ხუროთა ენისა, ერთ არა-ინდოგერმანულ ხეთურ ენისა, თვით ქალაქ აშურის დაშარსებულნი თავადნი კიკია და უსპია მათ სახელთა მიხედვით არ არიან სემიელები, არამედ აღმათ ხედვლები, და ყოველივე ესე გვაფიქრებებს, რომ მიტანის სახელმწიფოს უშექმნა ხეთელთა ისტორიას ეკუთვნის. მიტანი შემდეგ შთანთქა ჯერ დიდმა ხეთის სახელმწიფომ და მერმე ასსურეთმა მოულო მას ბოლო სრულიად.

მიტანის სახელმწიფოზედ უფრო მნიშვნელოვანი იყო რასაკვირველია ის დიდი სახელმწიფო ხეთისა, ხეთის ინდოგერმანელ ხალხისა, რომელზედაც ცნობები მოგვეპოვება ეგვიპტურ-ჰიეროგლიფიური და ლურსმუთლი და რომელიც ფართე ისტორიულ სარბიულზედ გამოდის იმ ხანაში, როდესაც წინა-აზიაში უკვე რთული საერთაშორისო დამოკიდებულებანი არსებობდენ.

ეგვიპტის ფარაომ თლთმოსე მე-III-ემ მე-XV-ე საუკუნეში ზედა მეტრატამდე დაიპყრო სირია და პალესტინა ცნეგვიპტის პროვინციად აქცია. იმავე დროს ასურეთი იკრეთდნ ძალას, მაგრამ ხელის შემშლელი მისის განვითარებისა იყო მიტანის სახელმწიფო, ფარაო ამენხოტპე მე-III-ემ (1411-1375) მიიღო დიდი მემკვიდრეობა, თუთმოსე მე-III-ისაგან შექმნილ იმპერია ეგვიპტისა, მაგრამ ამ დიდი სახელმწიფოს მოვლა მან ვერ შესძლო, ხოლო მასი მემკვიდრე ამენხოტპე მე-IV-ე ეხნატონად წოდებულნი (1375-1358) რომელიც სარწმუნოებრივი რეფორმით იყო გატაცებული და რომელმაც შემოიღო მხის ღმერთის თაყვანისცემა, როგორც ერთადერთს ღმერთად

სა, და თებიდან ტელ-ელ-ამარნაში გადაიტანა საჯდომი ფარაოთა, კიდევ ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა სახელმწიფო საქმეებსა, მის მთლიანობის დაცვას, და სწორედ ამ ხანაში სარგებლობენ ხეთელები ეგვიპტის სისუსტითა, მიდიან სამხრეთისაკენ და ესევიან ეგვიპტის პროვინციებს სირიაში და პალესტინაში. ამავე დროს ამხობენ ხეთელები მიტანის სახელმწიფოს, რაიცა ასსურთათვის უახლოეს მტრისაგან განთავისუფლებას მოასწავებს. ბაბილონი კი ამ დროს უფრო ვაჭრობას ეწევა და ნაკლებად ზრუნავს სახელმწიფოს საზღვართა გაფართოებაზედა და გამაგრებაზედ, თუმცა ცხადადა ჰხედავს კარზედ მომდგარ საფრთხეს ასსურეთისას.

აი ამ ხანაში სწარმოებს ზემოხსენებულ სახელმწიფოთა შორის დიპლომატია, — დიპლომატია უცნაური, მაგრამ დამახასიათებელი შაშინდელ დროისა და იმ ხალხთა, რომელნიც ამ დიპლომატიას აწარმოებდნენ თავიანთ სახელმწიფო ინტერესთა დასაცველად. — ტელ-ამარნის წერილები უხვ ცნობებს გვაძლევენ ამის შესახებ. — მიტანისა, ბაბილონისა და ასსურეთის მეფეები თავიანთ დებსა და ქალებს აძლევდნენ ცოლებად ეგვიპტის ფარაონებს და მეტოქეობას უწევდნენ ურთი-ერთს, ვინ უფრო მალე დაემოყვებოდა ფარაოს, რომ მოწინააღმდეგის სამტროდ მოკავშირე ეზოვა. ეგვიპტის ფარაოები კი სიძებად მაინც და მაინც არ კადრულობდნენ აზიელ მეფეებს და ეს იწვევდა აზიელ ბატონთა უკმაყოფილებას. მაგალითად, ბაბილონის მეფემ კადაშმან-ტურგუმ პროტესტი განუცხადა ფარაო ამენხოტპე მე-III-ეს, მე თუ ჩემი და მოგეც ცოლად, რატომ შენც არ მომათხოვე შენი ქალიო! შემდეგ ისიც კი შე-

იტყობ ბაბილონის მეფემ, რომ მის დას ფარაოს სასახლე-ში ცუდად ეპყრობოდენ და ეს კიდევ უფრო არა-სასიამოვნოდ დაუტრია მას, მაგრამ ვერა გააწყობა-რა ქალების გარდა ღმერთებსაც უკვხავნიდენ ეს მეფეები ურთი-ერთს, რომ მათი მადლით ესარგებლნათ. როდესაც მიტანი ძლიერი იყო და ნინევიას ზედაც უზენაესი უფლება ჰქონდა, მეფე დუმრატამ, მიტანის ბატონმა, ამენხოტპე მე-III-ის ნინევის იშტარი გაუგზავნა ეგვიპტეში და წერილით შეუთვალა, როგორც წინა დამა ჩემმა გამოგზავნა ეგვიპტეში ეს ღმერთი და მას მანდ პატივი სცეს, ეხლაც, ძმაო ჩემო, ათჯერ მეტად უც მას პატივი და ისე დააბრუნე უკანვეო. ეს ჩვეულება დიდხანს გაგრძელდა და ჩვენ ვიცით, რომ ფარაო რამზეს მე-II-მაც ხეთის მეფეს ხატტუსილ მე-III-ის გაუგზავნა ღმერთი ხონსუ, რომელსაც უნდა განეკურნა ეშმაკისაგან შემპყრობილი (ალბათ ბნელიანი) ქალი ხეთის ხელმწიფისა. უნდა მოთხოვნილი იქნებოდა ეგვიპტე თავის მოყვარეთა და მოკავშირეთა პატივისცემითა და ამასთანავე გაიძვერა დიპლომატიით სცდილობდა შეენარჩუნებინა აზაის პროვინციები, რადგანაც ძალითა და ავტორიტეტით პყრობა მათი მას ფრიად უძნელდებოდა. მაგრამ მისი მოყვრები და მოკავშირეებიც სარგებლობდენ ეგვიპტის ამ მდგომარეობით და მუდამ ოქროსა სთხოვდენ ფარაოს. მაგალითად, ასსურეთის მეფე აშშურ-უბალით სწერს ფარაო ამენხოტპე მე-IV-ეს: თუ ხანიგალბათის მეფეს მიეცი 20 მანა*) ოქროს, მეც მაგდენივე უნდა გამომიგზავნოო. ბურნა-ბურიანშ

*) ძველი ბაბილონური მსუბუქი მანა=505 გრამს, ხოლო ახალი ასსურული მძიმე ორ-მაგი მანა=1010 გრამს.

ბაბილონის მეფე კი იმავე ფარაოს აგონებს: მამა შენმა
 მამა ჩემს მეტი ოქრო გამოუგზავნა, ამიტომ შენც მეტი
 უნდა გამომიგზავნო, რადგანაც ტაძრები მაქვს მსამკობი
 და რას მეყოფა შენ მიერ გამოგზავნილი მ მანა ოქროს!
 იმეტი მაგრამ ტელ-ამარის წერილებში გარდა მუდმი-
 ვი ოქროს თხოვნისა მზიელ მეფეთა მიერ ეგვიპტელთა-
 გან სხვა რამეც არის, რანცა წარმოდგენას გვაძლევს მა-
 შინდელ პოლიტიკურ მდგომარეობაზედ. ეგვიპტე აღწევს
 თავის მიზანს და ბურნა - ბურიაში ბაბილონის მეფე მართ-
 ლაც მის მოკავშირედ გრჩება. როდესაც ხეთელთაგან
 განზრახებული ქანანეელები ეგვიპტელთა წინააღმდეგ
 აჯანყებას აპირებენ და ბაბილონს შევლასა სთხოვენ,
 ბურნა - ბურიაში ფარაოს ატყობინებს ამ ამბავსა და სწერს:
 მამა ჩემ კურიგალცუს ედროსაც ასეთივე წინადადებით
 მოგემართეს ქანანეელებმა, მაგრამ მამა ჩემმა მათ კურო
 შეუთვალაო; ახლა მეც უარს ვეუბნები მათ, როგორც
 მოკავშირე ეგვიპტისაო. ბურნა - ბურიაში ძღვენიტ განუმტ-
 კიცებს ფარაოს თავის ერთგულებას, მაგრამ სამაგიეროდ,
 რასა კვირველია, მაინც ოქროსა სთხოვს. ხოლო ეგვიპტეს
 ამავე დროს ბაბილონის მტერთან, ასსურეთთანაც აქვს
 მოლაპარაკება. ფარაო იღებს ასსურეთის მეფის აშშურ-
 უბალითის ელჩებს. ამას გაიგებს ბაბილონის მეფე და სა-
 ყვედურს უთვლის ფარაოს: მე და მამა ჩემი თუ ერთგუ-
 ლნი ვიყავით შენი და მამა შენისა, შენ რად იღებ ჩემის
 მტრის ასსურეთის მეფის ელჩებსაო! ასსურნი ხომ მონა-
 ნი არიან ჩემნიო — თანაც უმართლოდ იქადის ბურნა-ბუ-
 რიაში — და გაისტუმრე ეგ ელჩები შენ ხელ-ცალიერო!
 — როდესაც ბაბილონს მიტანი არ ემუქრებოდა და მეტო-

ქობას არ უწევდა, ბაბილონიც თავისუფლად მისდევდა
ვაჭრობასა და მეზობელ სახელმწიფოთაგან თხოულობდა
ბაბილონელ ქარაფანთა დაუბრკილებლად მიმოსლვასა.
მაგრამ როდესაც მიტანის სახელმწიფო დაეცა და მის
ადგილზედ გაძლიერდა ასსურეთი, ბაბილონს ჩრდილოეთ
თათ გაუჩნდა. ძლიერი შეტოქე და მტერი, დაპყრობის
სურვილებით აღსავეს და მეომარი ასსურეთის ერი, და
ამიტომ ასსურეთის ბურნა-ბურიაში ამენხოტავს წინაშე.
ხეთელების ინტრიგები არეულ უბას ჰბადავდენ სირიაში.
სავაჭრო დიდ გზებზედ ხშირად ხოცავდენ ბაბილონელ
მოქარაფანთად ბურნა-ბურიაში რასაკვირველია ფაროს
აქტყუნებს — ქვეყანა შენია და მეტაც. ექ ხარალი მომა-
ყენეს, შენა ხარ ამის პასუხის მგებელიო. ხოლო ეგვიპტე
უფრო და უფრო სუსტდებოდა და ქანანეველთა დაწყნა-
რებაც აღარ შემეძლო. შთაფარ-მართებლები და გუბერნა-
ტორები ამ პროვინციათა კი მუდმივ სწერდენ ეგვიპტის
მთავრობას, მოგვა შევლეთ ძალები, თორემ ეს არის დავ-
კარგეთ I ქვეყანაო. ინგლოუძაო შედენ. თმუ ს. 11-ნ. უიპ
— ეგვიპტის ასეთის მდგომარეობის ერთი მიზეზთაგანი
იყო ხეთელთა ძალის გავრცელება სამხრეთისაკენ, სადაც
იგინი ეგვიპტელებს შეხვდენ. პირველად იარაღით ვერ
შეჰბედეს დიდ ეგვიპტის იმპერას ხეთელებმა და სცდი-
ლობდენ ხალხები აეჯანყებიათ მის წინააღმდეგ სირიაში
და პალესტინაში და ებნატონის (ამენხოტავ მე-IV-ის)
დროს დასუსტებულნი ეგვიპტეც ვეღარ უწევდა ჯერო-
ვან წინააღმდეგობას ახალ ძალას, რომელიც უსტორიის
სარბიელზედ გამოდიოდა და ერეოდა წინა-აზიის საერო
თამორისო პოლიტიკაში. ეგვიპტეც ე-71-ნ. ნტომპენ

ხეთელთა სახელმწიფო, სატახტო ქალაქ ხატტუსა-
 თურთ, ამ დროს უკვე დიდი ხნის შექმნილი უნდა ყო-
 ფილიყო, უკვე უნდა მომხდარიყო კავშირი ხეთის ქვე-
 ყნის ხალხთა ინდოგერმანელ ხეთელთა თაოსნობით, რომ
 ხეთას ასეთი სიძლიერის გამოჩენა შესძლებოდა. მართ-
 ლაც, ჯერ კიდევ ფარაო თუთმოსე მე-III-ე იხსენიებს,
 რომ მან მისი მეფობის მე-33-სა და მე-40-ე წელს ხეთის
 „თავადისაგან“ ძღვენი მიიღო, — არა როგორც ვასალისა-
 გან ან დაპყრობილ ქვეყნის მთავრისაგან, არამედ რო-
 გორც დამოუკიდებელ ხელმწიფისაგან. ~~ესი კოტეჯის~~
 ბოლახ-კოის ტექსტებიდან ჩვენ ვიცით სახელები
 ხეთელ მეფეთა: ტაბარნას (ანუ ტლაბარნას, ლაბარნას),
 ხატტუსილ (I), მურსილ (I) ხანტელის, ციდანტას, ამმუ-
 ნას, ხუციას, ტელიბინუს, დუდხალიას (I). მაგრამ მათი
 მეფობის არც საქმენი, არც ქრონოლოგია და არც რიგი
 სწორად ჯერ არ არის გამორკვეული და ამიტომ ჯერ
 ჯერობით მათ შესახებ ვერას ვიტყვიტ. ხოლო ხატტუ-
 სილ მე-II-ეს უნდა ემეტნა დაახლოვებით 1400-1380 წ.
 ქრ. წ. და ეს ის ხეთის „თავადი“ იყო, რომელმაც ფა-
 რაო თუთმოსე მე-III-ეს მიართვა ძღვენი. ხატტუსილ
 მე-II-ის ტახტის მემკვიდრე სუბილულიუმა (1380-1350),
 თანამედროვე ფარაო ამენხოტპე მე-III-ისა, უკვე პირდა-
 პირ ერევა ეგვიპტისა და სხვა მეზობელთა საქმეებში;
 ალბათ მისი განზრახვებით აუჯანყდენ ეგვიპტეს ქანაანის
 თავადები; მან გადაირა ეფრატი და გაანადგურა ჩრდი-
 ლოეთი ნაწილი მიტანის ქვეყნისა, შემდეგ დაარბია სი-
 რია და დიდის დავლით დაბრუნდა ხიტტუსას, როდესაც
 ამენხოტპე მე-IV-ე ტახტზედ ავიდა, სუბილულიუმამ ფა-

როს მილოცვის წერილი გაუგზავნა, მაგრამ როდესაც სირიის თავადმა აცირუმ ფარაოს უზენაეს ხელმწიფებას როგორც ვასალმა თაყვანი სცა, სუბილულიუმამ აცირუს ომი გამოუცხადა, სძლია და ხარკიც დაადვა ჩრდილოეთ სირიას, და ბოლოს, განსაკუთრებულის ხელშეკრულებით ეგვიპტესთან, სუბილულიუმამ ეს პროვინცია თვით დაიმტკიცა. აგრეთვე როდესაც მოკლულ იქმნა ძლიერი მეფე მიტანისა დუშრატა, სუბილულიუმამ დუშრატას შვილი მატრეაცა აიყვანა ტახტზედ, მიათხოვა ცოლად თავისი ქალი და გაიხადა სიძე ვასალად. — დიდმა მეფემ თავის ქალის გულისათვის შთაბერა მიტანის ქვეყანას ახალი სული“-ო, ამბობს სუბილულიუმა. სუბილულიუმას ტახტის მემკვიდრის არჩევანტას (I) (1350-1336) მეფობის შესახებ ღირს-შესანიშნავი არა ვიცით-რა; ხოლო სამაგიეროდ დიდ-მნიშვნელოვანი იყო მეფობა მისის ძმის მურსილ მე-II-ისა (1336-1312).

მურსილს მაშინდელ საბერძნეთთან ჰქონია დამოკიდებულება, როგორც ეს სულ უკანასკნელად გამოარკვია ფორრერმა. — მატრიანე ხეთისა მოგვითხრობს, რომ მურსილის მეფობის პირველ წელიწადს (ფორრერის ანგარიშით 1336 ქრ. წ.), როგორც კი დადგა ზაფხული, არცა-ვას მეფემ მილავანდის ქვეყანა ააჯანყაო. ამიტომ მილავანდას ომი ჰქონდა ახხიაუვას მეფესთანო. მე ჯარი გაუგზავნე და მილავანდა დავამარცხე და დავლა წამოვიდეთ. — აქედანა სჩანს, რომ ახხიაუვას მეფე და მურსილ მოკავშირენი ყოფილან, ხოლო ახხიაუვა იგივე ახხიაა, საბერძნეთი, და ახხიაში მისი სამფლობელო მხოლოდ პამფილია შეიძლებოდა ყოფილიყო, შემდეგ კი მურსილ ომით

მიდის მალავანდის ქვეყანამდე და ანგარიშებს უასწორებს ახხიაუვას მეფესთან, რომელსაც ხეთურ ტექსტში ეწოდება Tavagalavas, ფორორის აზრით - ეტეოკლეს. ამ Tavagalavas-ს ელაპარაკება მურსილ და უწოდებს მას „ძმად“, რაიცა გვაჩვენებს, რომ ეს ეტეოკლეს დიდი მეფე ყოფილა, თანასწორი ხატის დიდი მეფისა, და პამფილია მხოლოდ ერთი ახეთური პროკონტა მისი დიდი სამეფოსი. — მეორეს მხრით მურსილს ეგვიპტესთან ჰქონდა საწინააღმდეგო ინტერესები და სცდილობდა ხელშეკრულებებით მოეწესრიგებია თვისი დამოკიდებულება ეგვიპტესთან. მაგრამ, როგორც სჩანს, მალე დარღვეულა ხეთასა და ეგვიპტეს შორის მშვიდობიანობა. —

ეგვიპტეში ფარაო ამენხოტეპ მე-14-ეს სიკვდილის შემდეგ დაიწყო რეაქცია მის რედოქსთან წინააღმდეგ: აღსდგა კვლავ ძველი სარწმუნოება; აღმოცენდა მონს, უარყოფილს ეხნატონის მიერ, კვლავ აღმავდნი ხატესის სამკვდელოება დაიბრუნა ძველი უფლებანი და პრივილეგიანი, რეზიდენცია მეფისა ისევ თებში გადმოიტანეს, და მე-14-ე დინასტიის ფარაო ხარგშეტმა კვლავ განაღვირა ეგვიპტე. და ამ განახლებულ სახელმწიფოს ეგვიპტისას უპირველეს ყოვლისა რასაც ირეკლია ხეთელე მტან მოუბდებოდა ბრძოლა. უფრო სუსტი მტა (1313-1292) დამარცხა ხეთელები და დაიბრუნა მათ მიერ წართმეული ქანაანი და ფინიკია. მისი მოწინააღმდეგე შეიძლება იყვე მურსილ იყო, ხოლო შეიძლება მურსილისა მთავატალუ (1312-1280?) ძლიერდებოდა და მეტოქე უფრო დარწო სუსტი 4-ისა და შემდეგ რამზეს მე-14-ისა (1292-1225). რამზესმა მოანდრმა წაერთმია ხეთელთათვის ძირდილოეთი

სირიაც. დიდი ჯარით წავიდა რამზეს ეგვიპტედან და ახლოვეებით 1288 წ. ქრ. წ. და შეხვდა მუვატტალუს კადეშთან მდინარე თრონტზედაცაქ მოხდა დიდი ბრძოლა, რომელშიაც ჯერ ხეთელებმა ხასტივადე (აამარცხეს) ეგვიპტელები, მაგრამ დავლით გატაცებულებმა ველირი გზომეს დრო, რომ რამზესისა და ამოსის ჯარის ტყვედ წაყვანა მოესწროთ. ფარაოს დაგვიანებულმა ჯარებმა მოუსწორეს ხეთელებს და დახვედეს უკან. ბრძოლის ველი ამგვარად ეგვიპტელებს დაარჩია. მაგრამ რამზესმა გამანცვერნილა უწია მიხანს. ხეთელები ასეთმა დამარცხებამ სრულიადაც ვერ დაასუსტა, ვერც მათი გავლენა მოსპო მტკირეთშიაში, და დებოუნდა თუ არა რამზეს ეგვიპტეში, მუისვე იღეთქა ისევ აჯანყებამ სირიაში და პალესტინაში და თითქმის დელტამდის აღწევდა ამ აჯანყების ტალღები. რამზესს ციადვე 17 წლის ბრძოლა დასჭირდა ხეთელებთან, სანამ შავი ჭამოვარდებთან ხეთესა და ეგვიპტეს შორის. თუ ხეთის მეფე მუვატტალუ მოკლოლო იქმნა და ტახტზედ ავიდა ამისი ძმა ხატტუსილ მე-11-ე (1280-1263), რომლის მეფობის მდროს დიდი არეულობა იყო ხეთის ქვეყანაში, და ხატტუსილიც დასთანხმდა ეგვიპტესთან იზავს. დაახლოვეებით 1272 წ. ქრ. წ. შეიკრა სწორედ ის ვერცხლზედ დაწერილი ხელშეკრულება, რომელიც ხებოდ მოვიხსენიეთ და რომლის ტექსტი ეგვიპტურად ვარნასის ტაძარზედ არის დაცული. ხატტუსილმა ბაბილონის მეფეს კადაშმან-ენლილ მე-11-საც აცნობა თვისი შავი ეგვიპტესთან დაპყობინებლამას: ჩვენ (მე და ფარაო) ძმები ვართ და მტრის წინააღმდეგაც ერთად ვიბრძოლებთ და მეგობარსაც ერთად გავუწევთ მეგობრობასა. ამ ხელშეკრულებ-

ბას უწოდეს „საუკუნო ხელ-შეკრულება მეგობრობისა.“ იგი შესდგება 30 მუხლისაგან, რომლებითაც განსაზღვრულია დაწერილებით მომავალი დამოკიდებულება ეგვიპტისა და ხეთისა. ზავი და მშვიდობა უნდა ჩამოვარდეს „უკუნითი-უკუნისამდე“: ძველ მტრობას ბოლო უნდა მოეღოს; ხელ-შეკრულება სავალდებულოა შთამომავლობათათვის; თმი უნდა აღმოიკვეთოს შერიგებულთა შორის; ხელ-შეკრულება უსათუოდ უნდა აღსრულდეს; ეგვიპტე და ხეთა მოკავშირენი არიან და ურთი-ერთს ჯარებით ეხმარებიან მტერთა წინააღმდეგ; ჯარით მიშველება სავალდებულოა ორივე მხრისათვის არა მარტო გარეშე მტრის წინააღმდეგ, არამედ აგრეთვე შინაური მტრის წინააღმდეგაც; გაქცეულნი და თავ-შეფარებულნი ეგვიპტიდან ხეთაში და ხეთიდან ეგვიპტეში ორივე მხარემ უნდა გადასცეს ურთი-ერთს, იქმნებიან ეს გაქცეულნი და თავ-შეფარებულნი თავადნი თუ მდაბიონი — სულ ერთია, მხოლოდ იმ პირობით კი, რომ იგინი არც მოკლულ და არც დასახიჩრებულ არ იქმნებიან. მოწმად დასახელებულ არიან ორივე ქვეყნის ღმერთნი და ეს ღმერთნი გაუწყრებიან მას, ვინც ხელ-შეკრულებას დაარღვევს, ხოლო დამცველსა და აღმასრულებელს ხელ-შეკრულებისას ყოველივე მადლსა და სიკეთეს მიანიჭებენ, და სხვ. — ეს ხელ-შეკრულება პირველი დიდი ხელ-შეკრულებაა მორსა და ხელმწიფოს შორის, — საერთაშორისო ხასიათისა, რომელიც კი ჩვენ ვიცით. შესანიშნავია იგი უმთავრესად მით, რომ იგი გვაჩვენებს უძველეს ხალხთა მშალად ხნობასა და ადამიანობას: ხუთმეტე წლის ომის შემდეგ იკვრება მათ შორის ასეთი ჰუმანური ხელ-შეკრულება და სრულ-

ფო ხალხი ყოფილა, როგორც ირკვევა ჯერ შედარებით იმ მცირე მასალიდანაც, რომელიც მათ შესახებ მოგვეპოვება.

მეგობრობის ხელშეკრულებას ეგვიპტელები და ხეთელები პატიოსნად ასრულებდნენ. ხელმწიფის ცოლებმა წერილებით მოიკითხეს ურთი-ერთი. რამზეს მე-II-ემ კანონიერ შეუღლედ მოიყვანა ხატტუსილ მე-III-ის ქალი, რომელიც მამამ თვით ჩამოიყვანა ეგვიპტეში და იქ დიდი ქორწილიც გადაიხადეს. დედოფალმა დიდი სახელი დასტოვა ეგვიპტეში. სიკვდილის შემდეგაც მას პატივით იხსენიებდნენ. რამზეს მე-II-ეს აღარასოდეს აღარ უბრძოლია ხეთის წინააღმდეგ. რამზესის მემკვიდრე მერენპტაჰ (1225-1215 ქრ.წ.) მეგობრულადვე იყო ხეთასთან განწყობილი; მან დამშეულ ხეთას პურიც კი მიაშველა ვემებით. მეორე მხრით არც ხატტუსილის მემკვიდრეები დუდხალიას (1263-1225) და არნუვანდას (1225-1200) დასცემიან არასოდეს ეგვიპტის საზღვრებს. მაგრამ აქ უკვე დიდი ხეთის სახელმწიფოს ბოლოს ვუახლოვდებით.

დუდხალიამ ამურრუს მეფე იშტარასთან დასდვა ხელშეკრულება ასსურეთის მეფე ტუკულტი-ნიმურტას მიერ ბაბილონის დაპყრობის (1259 წ. ქრ. წ.) უწინარეს და ეს ხელშეკრულება ბევრი მხრით არის საინტერესო: „და მეფენი, რომელნიც სწორნი (?) არიან ჩემნი, მეფე მისრისა (ეგვიპტისა), მეფე კარა-დუნისა (ბაბილონის) ქვეყნისა, მეფე ასსურეთისა და მეფე ახხიაუვას ქვეყნისა. თუ მეფე მისრის ქვეყნისა მზის (ხეთის მეფის) მეგობარია, მაშინ იგი შენი მეგობარიც უნდა იყოს; მაგრამ თუ იგი მზის მტერია, მაშინ იგი შენი მტერიც უნ-

და იყოს. და თუ მეფე კარა-ღუნისა ქვეყნისა მზის მე-
გობარია, მაშინ იგი შენი მეგობარიც არის. მაგრამ თუ
იგი მზის მტერია, მაშინ იგი შენი მტერიც არის. რო-
გორც მეფე ასსურეთის ქვეყნისა მზის მტერია, ისევე უნ-
და იყოს იგი შენი მტერი. შენი ვაჭარი არ უნდა შევი-
დეს ასსურეთის ქვეყანაში, არც მისი ვაჭარი უნდა შე-
მოუშვა შენს ქვეყანაში. ვერც შენ ქვეყანაზედ უნდა გა-
იაროს მან. მაგრამ თუ მაინც შემოვიდა შენს ქვეყანაში,
დაიჭირე და მიიყვანე მზესთან. ეს სიტყვა შენ ფიცად
უნდა დაგედვას“-ო. — აქ ნათლად არის დახატული პოლი-
ტიკური მდგომარეობა მაშინდელი დიდი ხეთის სახელმწი-
ფოსი: მტრობა მისი ასსურეთთან, დამოკიდებულება ბა-
ბილონთან და ახაიასთან, რომლის პროვინციაც აზიაში
პამფილია ყოფილა, როგორც ეს სამართლიანად ჰგონია
ფორრერს. ხეთის მეფე თავის სწორად სთვლის საბერძნე-
თის მეფესაც, მაშასადამე საბერძნეთი ყოფილა მაშინ დი-
დი სახელმწიფო, რადგანაც პატარა პროვინცია პამფილი-
ისა ვერ ჩაითვლებოდა დიდ სახელმწიფოდ, და მისი და
სხვა მეზობელ დიდ სახელმწიფოთა მტრობისა ან მეტო-
ქეობის შიშით დაუდგია დუღხალიას ეს ხელ-შეკრულება
ამურრუს, შუა-სირიის მეფესთან. — ბოლახ-კოის ტექსტები
კიდევ შემდეგ ცნობებს გვაძლევენ დუღხალიას მეფობის
შესახებ. მადუვატტას, თავადი სამხრეთ კარიაში მდებარე
ქვეყნის ციპპასლა-სი, რომელიც მოსაზღვრე იყო დასავ-
ლეთ ლიკიაში მდებარე ქვეყნის დალაუვა-სი, განძევებულ
იქმნა თავის ქვეყნიდან ახხიას მეფის ატტარისსიას მიერ.
მადუვატტა მეგობრულად მიიღო ხატტის მეფემ და ისევ
დაუბრუნა ქვეყანა, ხოლო პირობა ჩამოართვა, რომ ატ-

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

ტარისსიას ფასსალი არსებობდა ატტარისსია შინცარ
ანებებს თავს ამ ქვეყანას და 100 გემითი წვლავ დაეცემა
მალუვატტას. მაგრამ ხეთის მეფე ემეველებმა მალუვატტას.
ატტარისსიას მარცხდება და ბრუნდება თავის ქვეყანაში.
— აქედან ცხდადა სიხანს, რომ ბერძნებს მაშინც კარიის
პირდაპირ მდებარე კუნძულები ასკერიას: როდოსი, კოსი
და სხვანი, და მართლაცაო, შენიშნავს ფორრერო, ნილი-
ადაში II, 653-680 აღნიშნული კუნძულები დასიდანაც
მებრძოლნი ემეველებიან აგემენონს, სამკრეთის კუნძულებ-
ბია: როდოსი, სიმე, ნისიროს, კრაპპაოას, კოსტას, ეოს
და სხვ., ხოლო არც ერთი ქრდილოეთის კუნძული (სა-
მოს, ხიოს და ლესბოს, მალდუღხალიამ და მისმა შვილ-
მა არსუვანდამ კვლავ დაიმორჩილეს არცავეს ქვეყნები,
რომლებიც ხატრუსილის დროიდან დამოუკიდებელი გახ-
და. და როდესაც მათ დამორჩილეს ქვეყანა სესა (ად-
მოსავლეთი პასიდია), ახსიაუვას მეფემაც უკან დაიხიო,
ამბობს მათიანე, — აღბად ჰემფელიის აცნოთ ატტარის-
სიას ანუ ატტარისსიას ახაიას მეფე ვიდევ გვხვდება არსუ-
ვანდას მეფობის დროს (1225-1200). ზემოხსენებულმა მა-
დუვატტამ, რომელმაც არცავეს ქვეყნებზეც მიიღო, გაანა-
დგურა ალასია (კუნძული კვიპროსი), რომელსაც დაეცნ
ატტარისსიას და „ბიგაიას კაცი“ აქვს კუნძული ცო მუვატ-
ტალუს დროიდან ხეთის ეკუთვნებდა. ბიგაია ნაწილი
ყოფილა კუნძულ კვიპროსისა, ფორრერის აზრით Στυ-
χαια, ხოლო „ბიგაიას კაცი“ — ატტარისსიას ფასსალი. დაფ-
ლოს, რომელიც წამოუღია მალუვატტას, მოითხოვს ხეთის
მეფე არსუვანდას, რადგანაცაო, ამბობს ხეთის მეფე „ატ-
ტარისსიას და ბიგაიას გაცი“ ku-ri-e-xai-e-ē (ბერენა, ბინ-

დამოუკიდებელი იყო (ნამდვილად მართლაც ატარისსიას იყო დამოუკიდებელი, ბიგაიას კაცი კი ვასსალა დამოუკიდებელი ატარისსიასი, ხეთის მეფის წარმოდგენით მაშასადამე ამით თვითონაც დამოუკიდებელი ხეთისაგან), ხოლო მდუგუჯტას მზის (ხეთის მეფის) მოსამსახურეო. — ამგვარად ბოლახ-კოის ტექსტებიდან მტკიცდება, რომ მე-XXV-XXIII-ე საუკ. ქრ. წ. საბერძნეთი დიდი სახელმწიფო ყოფილა, რომელიც სკდლილობდა მცირე-აზიისში ქვეყანათა შექმნასა, და ამ ნიადაგზედ ჰქონდა მასთან ხეთებს ჰან მტრობა და ხან მშვიდობიანი ბეზობლობა. ეს ეპოქა ტროის ბრძოლათა ეპოქაა და აგამემნონის მამასაც ხომ ატრეუს ერქვა. ხოლო რამდენად ახლოა ქეშმარიტებასთან ის აზრი, თითქოს Atreus და Attarissias იგივე სახელი იყოს, ან Pavagalavas = Eteokles და სხვ., ამის დამამტკიცებელ საბუთებს თვით ე. ფორტერი-საგან მოველით, რომლის წიგნიც „Die Arzaova-Länder, Assuva und die Griechen“ მალე უნდა გამოვიდეს და რომელიც იმედია მკვიდრ-საფუქველს ჩაუყრის ყველა ამ მის მიერვე დაყენებულ პრობლემათა გადაწყვეტას.

არსუვანდას უკანასკნელი დიდი მეფე იყო ხეთისა, რომელზედაც ცნობები მოკვებოვება. მისმა მემკვიდრეებმა როგორც იმეფეს, ან რა მოხდა მათ მეფობის დროს, ჯერ-ჯერობით არ ვიცით წარწერებიდან. ვიცით მხოლოდ, რომ დიდი სახელმწიფო ხეთისა ფარავ რამზეს მე-III-ის (1198-1167) დროს დაეშვა. იგი დასცეს ალბათ დასაგულეთიდან, ზღვიდან და სპეტეთიდან ანატოლიაში კვლავ შემოსეულმა ხალხებმა, შეიძლება ფრიგიელებმაც, და იმ დროიდან დიდი სახელმწიფო ხეთისა აღარასოდეს არსებ

ბუღალა მცირე-აზიაში. დარჩა მხოლოდ პატარა სამთავრო-
ები ჩრდილოეთ სივრცეში, როგორც მაგალითად კარხემი-
შის სამთავრო, ნაკრამ გაძლიერებულმა ასსურეთმა ხან-
გრძლივი ბრძოლის შემდეგ ამ სამთავროებსაც მოუღო
ბოლო. — მე-XII-ე საუკუნიდან ასსურეთი გამოდის უკ-
ვე დიდ პოლიტიკურ და სამხედრო ფაქტორად წინა-აზი-
აში და, სწავრავს რა ბაბილონს, მთელს წინა-აზიაში ავრ-
ცლებს თავის ბატონობას. იპყრობს ბოლოს ეგვიპტესაც,
და საზოგადოდ მოსვენებას არ აძლევს წინა-აზიის ხალ-
ხებს, სანამ თვით არ დაინთქმის საუკუნოდ მედელთაგან
606 წელს ქრისტეს დაბადებამდე.

ხეთის კულტურა.

კულტურა ხეთელთა არა გვაქვს გამოკვლეული ისე
დაწვრილებით, როგორც კულტურა ეგვიპტელთა ან ბა-
ბილონელთა, რადგანაც მასალები მის შესასწავლად ჯერ
კიდევ არ მოიპოვება საკმარისად. მაგრამ რაც ვიცით ამ
კულტურისა, ისიც კმარა, რომ ღირსეულად მაინც და-
ვაფასოთ იგი. იგი ჩამორჩება როგორც ეგვიპტისა, ისე
ბაბილონის კულტურას, რომელთა გავლენაც მან განი-
ცადა, და ჩამორჩება გაცილებით მეტად ბერძენთა კულ-
ტურას, თუმცა ამ უკანასკნელზედ მან თვით იქონია
არა მცირე გავლენა. გავლენა მისი აგრეთვე საგრძნობე-
ლი იყო ასსურეთისა და შეიძლება ებრაულ კულტურა-
ზედაც, თუმცა ნაკლები, ვიდრე გავლენა ეგვიპტისა და

ბაბილონის კულტურათა ხეთის კულტურაზედ, მაგრამ ღირებულება ამ უკანასკნელისა მაინც დიდია. ხეთური კულტურა თავისებურია და არა მონურად გადაღებული მეზობელ კულტურასან ერთაგან.

ლურსმული წერილი ხეთელებმა ბაბილონელთაგან გადიღეს, მაგრამ ისეთნაირად შეუთანხმეს ხეთის ენათა ბგერებს, რომ შეგვიძლია ვსთქვათ: არსებობს „ხეთური“ ლურსმული, განსხვავებული ბაბილონურისაგან, და თვით ხეთის ქვეყნის სხვა და სხვა ხალხთა ლურსმულნი განირჩევიან ურთი-ერთისაგან. — ხეთელები სწერდენ აგრეთვე ჰიეროგლიფებით. მაგრამ ჯერ არ ვიცით, თუ რომელ ხეთურ ენაზედა სწერდენ ამ ჰიეროგლიფებით, რომლით წარწერილი ნაშთები ჩრდილოეთ სირიამდეა გაბნეული მცირე-აზიაში. მეცნიერთა ცდამ ამ ჰიეროგლიფთა წაკითხვისათვის — სეისისა, თომსონისა, ფრანკისა და სხვათა — ჯერ ვერ გამოიღო სასურველი ნაყოფი და ამიტომ არც შინაარსი ვიცით ხეთურ ჰიეროგლიფიურ ტექსტთა. ხოლო არის ნიშნები, რომ ეგვიპტურ ჰიეროგლიფიურ წერილის გავლენით უნდა იყოს შექმნილი ხეთური ჰიეროგლიფიური წერილიც, მაგრამ იგი ხეთურია და არა პირდაპირ წარმომდგარი და გინვითარებული ეგვიპტურისაგან.

ხეთურ მწერლობაზედ ცოტა რამ ზემოდა ვსთქვით და ბევრის დამატება არაფრისა შეიძლება, სანამ მეტი მასალა ხეთურ ლურსმულ ტექსტთა არ იქმნება შეგროვილი და შესწავლილი და სანამ არ იქმნება წაკითხული ხეთური ჰიეროგლიფები. შინაარსი იმ ტექსტთა, რომელთა წაკითხვა და შესწავლა აქამომდე შესაძლებელი იყო,

დაახლოვებით იგივეა, რაც ბაბილონურ-ასსურული: სარაწმუნოებრივი, თურიდიული და მსხვე, რაიცა წარმოდგენას გვაძლევს ხეთელთა მიერ აღსრულებულ საქმეებზე და რაიცა ნათელსა ჰვენს ბევრ ბნელ საქმეს. წინა-აზიის ისტორიისა, ან სარწმუნოებისა, ისაზოგადობრივ წყობილებისა და მსხვე. დაბლა მკითხრიგან მიწერ-მოწერა ბაბილონურ ენაზე და ხელმეკრულებანი ხეთის მეფეთა მეზობელ სახელმწიფოებთან და აგრეთვე ვასალებთან მაშინდელ საერთაშორისო დამოკიდებულებათა სურათს გვიშლიან თვალ-წინ. თარგმანები ბაბილონურადან — შელოცვათა, სიტყვა-კაზმულ მწერლობის საუკეთესო ნაწარმოებისა გილოგამეშის ეპოქისა და შეიძლება აგრეთვე სხვა ნაწარმოებთა, რომელთა „ხეთური“ ვერსიჲ ჯერ კიდევ არ არის აღმოჩენილი. გვაჩვენებენ, რომ ხეთელნი ძუკვე ნაზიარებნი იყვნენ დიდის ბაბილონურის კულტურისა, ისე როგორც მათი ხელოვნებანი გვაჩვენებს, რომ მეზობელ დიდ კულტურისა ნერვა ნაყოფიერი გავლენა ამ დარგშიც განუცდიათ ხეთელებს, რ განსაკუთრებით კი ეგვიპტის ხელოვნების გავლენა. უნდა კითხოთ **ხელოვნება** ხეთელთა მიუხედავად უცხო გავლენისა მაინც ორიგინალური იყო „ხეთური“ და ამ ხეთური რიგისანი არიან უმეტესნი ნაშთნი ხეთის ხელოვნებისა, რომელნიც ეკუთვნიან ეპოქას ხეთის პოლიტიკურ ძლიერებისას. ნანგრევები ბოლან-კოისა, სადაც იყო ძველად ხეთის სატახტო ქალაქი ხატუსას, აღწერილია და შესწავლილი გერმანელ არქეოლოგის ოტტო პუნშტეინის მიერ: თაღებიანი კედლები ქალაქისა და თაღის ორივე მხრით ოთხ-კუთხიანი კოშკები, რაიცა შეიძლება იყოს

სწორედ ეს ხი-სილანი, რომელზედაც ასსურეთის მეფენი მოგვიტხოვრებენ — ხეთური სტილის მინობა ხი-სილანი ავაგეთო; სფინქსები და ბლომები, სასახლეების შესასღვრელ კარებთან დადგმულნი, რომელთაც შეტყობა ეგვიპტური ხელოვნების გავლენა და რაიცა ასსურებმა ხერხეზგან გადიდეს; ტაძრები ანუ, შვიძლება, სასახლეები მათი სპარტოების, რომელნიც მთავრებდნენ კრეტის სასახლეთა ძალარობებს და სხვა შემსანიშნავნო პარონთა თაფიანთი სიდიადითა და ორიგინალობითაც, თუმცა, როგორც პრაქტიკათ, ამ ხელოვნებას ეგვიპტური გავლენა შეტყობა სფინქსი, მაგალითად, ეგვიპტის ხელოვნების შემქმნილია იგი წარმოადგენს მეფეს, რომელსაც კაცის თავი და ლოპმის ტანა გაქვს. ხეთულებმა კაცის თავის მაგივრად ქალის თავი გამოსახეს და შემდეგ სფინქსამ სახით გადვიდო მკირეუზის ხელოვნებაში და საბერძნეთის ხელოვნებაშია. ხეფელთა სატახტო ქალქის ლერბო ორთავიანი არწივი იყო, რომელსაც ბრწყალებში კურდღლები ანეტურა; ეს კი ძვირი ბაბილონური, სუმიერული მოტივი იყო. — ხალხი ეგვიპტიდან იყო გადმოღობული სარწმუნოებრივი სიმბოლო მზისა — ფრთებიანი დისკო ზედ გარდახვეულ გველებითა. ხეთულებმა დისკოს მაგივრად რაფ ზეტი შემქმნეს, გველების მაგივრად კი ფრთებზედ ჩამოკადებულნი დასკვები, და მგავს მაგალითთა აღნიშნა მრავალთა შეიძლება — სპარსული გამოხატულება აჭურა-მაზა და სი ასსურულ გამოხატულებდავან არის წარმოდგარი ასსურთა ღმერთს ასსურ-ისა, რომელიც მზის ფრთათა შუასდვას შეიღობისრით ხელში, აჭურა-მაზლას კი მარცხენა ხელში ფარავანი შუქრავს ხელის მაგივრად, და

ასეთი გამოსახულება ღვთაებისა ასსურელებმა ხეთელთაგან გადილეს, ხეთელებმა კი ეგვიპტელთაგან. აგრეთვე გამოხატულებანი საიქიოს მცხოვრებ სულთა და სხვ. ეგვიპტურია ხეთურ ხელოვნებაში, ხოლო ცილინდრებსა და ბექდებს ბევრს თუ ბაბილონური გავლენა ეტყობა, ბევრიც ორიგინალური ხეთურია და ასსურულ ბექდებსა და ცილინდრებს სწორედ ეს ხეთური გავლენა ეტყობა, — მოტივი ლომის ზურგზედ მდგარ ღვთაებისა, მაგ. მზის ღმერთისა და სხვ., — რასაც ბაბილონურ გავლენას ასსურულ ხელოვნებაზედ ვერ მივაწერთ. მსგავსადვე ძველი, ტლანქი სფინქსები და ლომები, რომელთაც ხეთელები სდგამდენ ხოლმე სასახლეთა კარის წინ, თუმცა ეგვიპტის გავლენით არიან შექმნილნი, მაგრამ, როგორც არა ვსთქვით, ასსურელებმა ხეთელთაგან გადილეს იგინი და ასსურულ ხელოვნების საუკეთესო შემონაქმედი სწორედ ის კოლოსებია, ასსურეთის მეფეთა სასახლეების შესავალში რომ იდგა.

ხეთური რელიეფები, ადამიანთა გამოსახულებანი და აგრეთვე გამოსახულებანი ღმერთთა ძვირფასს ცნობებს გვაძლევენ არა მარტო ხეთურ ხელოვნების ხასიათზედა და განვითარებაზედ, არამედ ხეთელთა ტიპებზედ, ტან-საცმელზედ, სამკაულებზედა და საქურველებზედ. ამ რელიეფებიდან ვიცით, რომ ერთი ტიპი ხეთელისა შუბლ-დადაწეული, დიდ-ცხვირა იყო. მაგრამ მას ჰქონდა თხელი ტუჩები, პატარა და ზომიერი პირი, და მისი დიდი ცხვირიც სქელი არ იყო. იგი ამით განსხვავდებოდა ერთას მხრით სქელ ცხვირ და ტუჩებიან სემიელისაგან და მეორეს მხრით სწორ-შუბლიან ინდოგერმანელისაგან.

ანთროპოლოგთა გამოკვლევით ეს ტიპი იყო აგრეთვე მოკლე თავიანი, ტიპი ბრახიკეფალთა, რომელსაც ქართველებიც ვეკუთვნით. მაგრამ აქედან ის დასკვნა არ გამოდის, თითქოს ჩვენ და ეს ხეთელები ერთსა და იმავე ეთნოგრაფიულ ჯგუფს ვეკუთვნოდეთ. ბრახიკეფალთა რასას ბევრი სხვა და სხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფი ეკუთვნის, ხოლო ქართველთა ერი თავის მხრით მრავალ რასიულ ელემენტთაგან შემდგება და ბრახიკეფალთა არა ერთი, არამედ მრავალი ტიპია საქართველოში ქართველთა შორის. ამ ტიპთა შორის მოიპოვება, უეჭველია, აგრეთვე ხეთური ბრახიკეფალი ტიპი და მართლაც ბევრსა ვხედავთ ჩვენ შორის ზემო აღწერილ ხეთურ ტიპსა.

ხეთელ მამაკაცს ეცვა მოკლე, უსახელო ქულაჯა; წელზედ ბრტყელი ქამარი ჰქონდა შემორტყმული; ქამარზედ ეკიდა გრძელი ხანჯალი, რომელიც ძლიერ მოგვაგონებს ჩვენებურ ხანჯალს; ფერხთ ეცვა გრძელ-წვეტიანი ფეხსაცმელები (წვეტიან ფეხსაცმელებს ჩვენში ხომ დღესაც ატარებენ); ხშირად სამკაულად მარჯვენა ხელზედა და მარცხენა ფერხზედ ბრასლეტებიცა ჰქონდა წამოცმული; თავზედ ეხურა მაღალი და წვეტიანი ქუდი. — დედაკაცს გრძელი ტანისამოსი ეცვა და ხშირად ვხედავთ რელიეფებზედ ქალის ისეთს თავსაბურავსაც, რომელიც მაღალ, ბრტყლად ჩაკეცილ ქუდსა ჰგავს. — ხეთელები წვერ-ულვაშს და თავსაც იპარსავდნენ; ხშირად კი რელიეფებზედ წვერიანი ღმერთებიცაა გამოსახული, რაიცა ბაბილონურ გავლენას მიეწერება. აგრეთვე გვხვდებიან დიდ-წვერიან, ნიკაპის პატარა წვერიან და ულვაშ მოპარ-

სულ ბეთელთა გამოსახულებანი კონსტანტინოპოლისა
 კათალიკოსის გამოსახულებანივე უფლებრივი მხეთური ტიპი
 პაპის იგი განსხვავდება სახითაჲმ და სტავისაჲმ თორმეტ
 ინდოგერმანელისაჲს და სდგება სავითხაბეთსა მხეთელი
 იგვე ინდოგერმანულად მხოლოდ პარკე ბეთელითაჲს უპირთ
 ველსი ბეთელი, ბროტო-ხეთელი, კუძველესი მკვიდრი
 მკირე-აზიისა და არა ბთარკი დან მოსული მინდოგერმანე-
 ლი? რასა ულად ნესტი ბე უფველად მკველი ბეთელია, ან
 არა ინდოგერმანელი? ხოლო ამეიძლება ინდოგერმანულ
 ხეთურად მოლაპარაკე: ხეთაში ინდოგერმანულად
 მოლაპარაკე რასა რეერა ბე ძველსა და დეტლობრივ
 მცხოვრებთ; სობერვან ბე ძველმა ბე რასაჲს (თავის ბენა)
 და პარკა და ახლო, ინდოგერმანულ ბე მეთვისა, მ
 ბევრვან სკოშენარკუნა ძველია, სამობლო ბენა, მბგრამ
 მოგვეპოვება ბავრეთვე ბსურათები მხეთელი ბე გვეტურ
 რელიეფებზედა და ეს ბე ტიპები მსულთა ბე გვენან ბენიონ
 აღწერილი ბეთურ ტიპებ: მკირე და კვირუების ბე მმდვე
 ჩვენ აქა გცნობილობთ მინდოგერმანელს ნესტორის ბებ
 ლითა და ზემოდ აწეული ზომიერი მცხვირითაჲს (პე) მობ
 ხეთის ნაშთთა შორის შეიძლება მკველაზედა ბეთელი
 საინტერესო იყოს ბოლახკოსის ახლო მდებარე ბაზილიონ
 კიას კლდის რელიეფები, რომელზედაც გვაგონა ბეთელი
 ხეთის ბმერთები და წარმოდგენილია ბროტესისა მათის
 კელტისა ადგილი, სადა ცოდეს ბაზილიონ-კია არის
 აღბათ უმათერენი ძალგალი იყო ბეთისა ბმერთთა და ყვე
 ნის-ცემისა, ბანთონი ხეთსა უიძლიერი დიდე ყოფილა
 როგორცა სჩანს რამხეს მე-I-ისა და ხატუსილ მე-III-ის
 ხელ-შეკრულებიდან რისა და ბედდა-მიწისა, მათაჲ და

წყალობს, ცნობვეთ შევეყანათა და ქალოქთა ღმერთებნი იბო-
ბათ გამოსახული იგი ხილი-კანის ღმერთებზე და მათ-
ღამო მსახურებზე: მარტხნი და მონღიანი კაც-ღმერთები (მათ
შორის მხოლოდ ერთი ქალო-ღმერთია) ქუთაჯებთან, წვე-
ტონი ფეხსაცმელებითა და წვეტიან თრიალთა ქუდებით.
მათ უკან მისდევს ორი ღმერთად წვერზე კეცდობ ქუდებით.
კიდევ იმეთ უკან იმედის სასამი ფიგურა, ხალხათ ქუ-
რუშებით, გრძელი იტენსაცმელითა იწინდ მათ მიუძღვის
ერთი კაცი, რომელსაც შეიძლება რალატის საკრავი თუ
რის ხელი მიიღოს და სული უკან მათ ხალხი მისდევს. —
მარჯვენადან წი-მათ, წინ იტენს ხანა და ღმერთებნი გრძე-
ლოთ ტანის ამოსიფა, გრძელად ჩაკეცილი მანლო ქუდე-
ბითა და უკან ჯადაგდებულნი გრძელი თმებით. აქსნი ქალო-
ღმერთები ქალოქთა მიკველი ღმერთებთა. მათ უკან იმის-
დევს ქალოთ კრებულნი. მსულ უკან განკალკევებულად
გამოსახული იმეთე, ოცნებელიც მანლო ბზედა სდგას და
პროცესიას მსუცხეობის, ესე ოცნებ, რიგად კაც-ღმერთთა და
ქალო-ღმერთთა ერთმანეთს ინსტრუგობა და შემდეგი სურათობ
გამოსახული იქალო-ღმერთთა აწინსდგას დიდნი ფიგურა,
ეგებნი ოცნებელი შემდგარო, ხელები იქი მთის მწვერვალ-
ზედა სდგას. ესე არის უმთავრესი ქალო-ღმერთი ხეთელითა,
ღმერთთა დედა, რომელსაც გერგვინი და დედა თავზედ
და მთებზედ მიზიდის, იტენს იტენსა სურგზედ შემდგარი,
და რომელი იტენს და სხვა სახელითა იტენს ცნობილი
მთელს მკურნებანს: **კიბელო, მა, ამმას** და სხვა გერგ-
ვი იტენს ოცნებელი, იტენს ეტენს ოცნებელი. მის უკან
არის გამოსახული მისი მებლი, ქვეა-ქუხილის ღმერთი
თემუბ, სწელსტე გრძელი ხანალო შემორტყმული და ორ

პირიანი ნაჯახით ხელში. სხვა სურათებზედ მას სამ-კბი-
ლიანი მებაც უჭირავს ხელში. ისიც ვეფხის ზურგზედა
სდგას. „ღმერთთა დედას“ წინ ეგებება უმთავრესი ღმერ-
თი სამეფო სკიპტრით ხელში და ხმალ-შემორტყმული.
ეს დიდი ცის ღმერთია მცირე-აზიისა. და იაზილი-კაიას
რელიეფებზედ შეიძლება გამოხატულია სწორედ ქორწი-
ლი ამ დიდი ცის-ღმერთისა და „ღმერთთა დედისა“ —
უდიდესი გაზაფხულის დღესასწაული მცირე-აზიისა და
ჩრდილოეთ სირიისა.

ასეთს მოტავს — ღმერთთ, ცხოველთა ზურგზედ
მდგომარეთ, ვპოულობთ კრეტაზედ, კარიაში, აგრეთვე
ასსურეთში, ფინიკიაში და შემდეგ თვით ეგვიპტეშიაც,
ისე შორს წასულა გავლენა ხეთურ ხელოვნებისა და შე-
იძლება აგრეთვე სარწმუნოებრივ წარმოდგენათა მთელს
ახლო-აღმოსავლეთში. მაგრამ ამ საგნის აქ განხილვა ძლი-
ერ შორს წაგვიყვანდა. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ეს
გავლენა ხეთურ ხელოვნებისა საგრძნობელი იყო საბერძ-
ნეთშიაც, ხოლო მცირე-აზიაში და ჩრდილოეთ სირიაში
იგივე თვით ქრისტიანობის ხანის დასაწყისამდისაც კი
დარჩა. რაც შეეხება კერძოდ ასსურეთის ხელოვნებას,
ყოვლად შეუძლებელია მისი გაგება, თუ არ გავითვალის-
წინეთ ერთი უმთავრეს ფაქტორთაგანი მისის განვითარე-
ბისა — გავლენა ხეთურ ხელოვნებისა.

თვით ხეთურ ხელოვნებას კი დიდი მომავალი
ექმნებოდა, რომ პოლიტიკური არსებობა ძლიერი ხე-
თისა ხან-მოკლე არ ყოფილიყო და მუდმივ ბრძოლათა ნი-
ადაგად არ გამხდარიყო ხეთის ქვეყანა სხვა და სხვა ხალ-
ხთა შორის. ხეთურ ხელოვნებაში დიდი ძალა იყო ჩამარ-

ხული ორიგინალობისა და ამიტომაც იქონია მან დიდი გავლენა მეზობელ ხალხთა ხელოვნებაზედ, და რომ ამ ხელოვნებას წინ-სლვის ნიჭიცა ჰქონდა, რომ იგი სინამდვილის გარდმოცემის იდეალისადმი მიისწრაფოდა, ამას საუკეთესოდ ამტკიცებს ერთი შესანიშნავი რელიეფი ბოლახ-კოის ქალაქის ერთის კარისა—გამოსახულება ხეთის რომელიღაც ღმერთისა: მეტი პროპორცია სხეულის ნაწილთა, სწორა ნაკეთება სახისა, ზომიერი მუსკულატურა ხელთა და ფერხთა, ცოცხალი გამომეტყველება მთელის სურათისა! ეს უკვე აღარა ჰგავს იმ ტლანქ გამოსახულებათა, რომელნიც უძველეს ნაშთებზედ გვხვდებიან.

საზოგადოებრივი ცხოვრება. ხეთელთა საზოგადოებრივ და ეკონომიურ ცხოვრების შესახებ არ მოგვეპოვება ისეთი უხვი მასალა, როგორც ბაბილონელთა სოციალურ წყობილების შესახებ. და რაც მოგვეპოვება, ისიც არ არის ჯერ სავსებით და დაწვრილებით შესწავლილი. მაგრამ აქ ყურადღება მაინც უნდა მივაქციოთ ხეთურ კანონ-მდებლობას, რომელიც აღმოჩენილ იქმნა ბოლახ-კოის ბიბლიოთეკაში და რომელიც ძლიერ დამახასიათებელია ხეთელთა. ხეთურ კანონებს ეტყობა ჰამმურაპის კანონთა ზედ-გავლენა, მაგრამ სამაგიეროდ ხეთურ კანონთა გავლენა ეტყობა ებრაულ კანონებს (გამოსლვათა თთ. 21-23 და ლევიტელთა თთ. 18-20). ხეთური კანონები კიდევ მით არის საყურადღებო, რომ შედეგია კანონმდებლობის რეფორმისა, რომელიც ხეთის სახელმწიფოში მომხდარა დაახლოვებით მე-XIII-ე საუკუნეში ქრ. წინ. ამ ახალ კანონთა კრებული დაახლოვებით მე-IV-ე

საუკუნის ბოლოს ვკუთხვის, როგორც ჰგონია გერმანელ
 ასსინიონოლოგს. მკაცრი მემორნსა მართლაც იქ არა ერთხელ
 არის აარნი მნაჟლო სხვა მდებ სხვა ძეგლშია წინა დამა დამ
 დამა მათლოცსა დიხის ნესუნდა ამესი ყოა გადწყვეტილი, სახლო
 კონესე და შესარისში დანგვანსხვა ვებას სრულმ და ვუკვირდეთ,
 ხეთის კანონებს სტუტრო ადამიან უროლა აღმობრეობისა იო
 თაქ მიულოც რევირთის წიქმდეგენ საზოგადოდ ხეთ უროცა
 ნონებ მივატოვებთ უფროს შუქმანს უროცა თფილა, წვილი რეკა
 მონები ქაში უროცა იცადო ვდარე და რებრა ვუდა ათონ ლოცხველ
 ასს უროცა კანონებს ნარე ვდარე ვებრე სქემება დამობი იტრე დნ
 აღადმან უროცა იცადო სტუტრებს ციქმდენოთ კონელოცა მკან
 ასს უხეთის კანონმდებლობა ეხება ბევრ მხარეს საზოგად
 დგობის ცხუვრეისა ანდებნსა სკოკო ულომ ცვახთოთ მსასჯე
 დნი შემთნვევდნი საპდნა ვან სერატ ულონო მცვლელო ბის ბვის
 დასახბირებისათვის, გჭურდი ბისა მვის ქმინა ურო სქქანდრეს
 დსახბირებია თვის, აქარს დისნ მიყენებისათვის სკვრეხლის
 წაკოღებია თარე თარე ქაქონა ანი მემება თ გჯდა მხვათ მიქმე
 დებთ გემმდევლო მრტყუებისათვის, უცისხლის მწიროცათ
 ფისკი უხნეო მისთავისკი დუნაებისა მურობეცა კონთმ სათვის კდა
 სხვამ დანა მათოსათვის აგანსა ხდვრე უროცა დან ქიორ წინების
 სინდს ოჯახებს წებვოთამ უროცათ ენთ ამოტრის ქ დამოკუნდებო
 ლებნი თარე მუხდნი წიქმალეპო (ფელო დილო უროცა დამოკიდებ
 ბულებანი), სწვთობები ხუჯან წიქმალეპოცა მკონსა ვემე მისი მ
 ვაფილდას. წინა I დამისთანა დიეგე საქან დემა I კანონი ერი
 ფასი ცეკინ ბრის აქალნე მნულოცა ათა გარე თფე ხელა ფასი მფ
 შისა ქ და ბეგრის სხუა უროცა წიქმალეპო ათა დანსახნი თქმს
 ზმეველ ესე კანონთა I კრებულთ ყოხე მათონ სამართლითი სიკ
 ზღირლი დილოცა ომთა თადო მრესა ვებო დამოკუნს, ხოლო ბამი

ლონურ და ებრაულ კანონებით იმავე დანაშაულისათვის ძლიერ ხშირად, ასსურული სამართალი კი სიკვდილსაც და დასახიჩრებასაც კიდევ უფრო ხშირად უსჯიდა დამნაშავეს. მაგალითად ხეთური კანონი სიკვდილითა სჯიდა კაცს, რომელიც მოიპარავდა სასახლის კარიდან ბრინჯაოს შუბს, რადგანაც ეს შუბი წმინდა და საღმრთო საგანი იყო, ხოლო განზრახ მკვლევლობისათვის ოთხი მანა უნდა მიეცა დამნაშავეს იმ ოჯახისათვის, რომელსაც ზარალი მიაყენა. სიკვდილით ისჯებოდა აგრეთვე კაცი სახელმწიფოს წინააღმდეგობისათვის, ძლიერ ახლო ნათესავის გაუპატიურებისათვის, საზოგადოდ ქალის გაუპატიურებისათვის, ძროხასთან უზნეობის ჩადენისათვის, მაგრამ ამ შემთხვევებშიაც მეფეს შეეძლო მიეტევებია და სიკვდილზე ეჭუქებია დამნაშავისათვის. მეფის წინაშე განსაჩივრება საქმისა და წყალობის თხოვნა შეეძლო დამნაშავეს. სიკვდილით დასჯა იყო ჩვეულებრივ წესად ღვთაების გმობისა, სახელმწიფო ლალატისა და უზნეობისათვის, მაგრამ დამნაშავეს ამ დანაშაულთა მიტევებაც შეეძლო მიეღო მეფისაგან. მხოლოდ ღვთაების გმობა ითვლებოდა უდიდეს დანაშაულად და დამნაშავეს ამას მეფეც კი ვერ მიუტევებდა. რაც შეეხება უზნეობისათვის მიყენებულ სასჯელთ, ერთი რამ მართლაც უცნაური გვხვდება ხეთურ კანონმდებლობაში: თუ კაცი ძროხასთან, ღორთან ან ძაღლთან ჩაიდენდა უზნეობას, იგი სიკვდილით ისჯებოდა, ხოლო ცხენთან ან ვირთან უზნეობის ჩადენისათვის მას სამართალი არც კი სდევნიდა. ცხადია, ძლიერ ყოფილა გავრცელებული ეს ცოდვა ხეთელთა შორის.

საზოგადოდ შემდეგი მომენტებია აღსანიშნავი ხე-

თურ სამართალში: 1) ხელმწიფეს შეუძლია სიკვდილის სასჯელი უმეტეს შემთხვევაში დამნაშავეს მიუტევოს. 2) სხეულის დასახიჩრება, რასაც ისე ხშირად უსჯიდა ასსურული კანონი დამნაშავეთ, არ არის მიღებული ხეთურ სისხლის სამართლისაგან როგორც სასჯელი. 3) ხეთური კანონი აწესრიგებს საკუთრების განწყობილებათა: საკუთრება განსაზღვრულია უფლებრივად, მესაკუთრე უზრუნველყოფილია ზარალისაგან და სხვ., 4) ქალის მდგომარეობა შედარებით თავისუფალია და მისი უფლებანი სამართლით არიან უზრუნველყოფილნი. 5) განსაზღვრულია დამოკიდებულებანი კლასსთა — თავად-აზნაურთა, გლეხთა, ვაჭართა, სამღვდელოთა და მონათა შორის.

კანონმდებლობიდანა სჩანს, რომ ხეთის ქვეყანაში ყოფილა იმ დროს ფეოდალური წეს-წყობილება, მსგავსი ვვიკტის შუა-ხნის სახელმწიფოს ფეოდალიზმისა, და მეფის უფლებაც ამ სისტემით ყოფილა შეზღუდული. კანონები გვიჩვენებს აგრეთვე გადასახადების ხასიათსა და ბევრ მხარეს ხეთურ საზოგადოებრივ ცხოვრებისას, რაზედაც აქ ლაპარაკს აღარ განვაგრძობთ, რადგანაც ჯერ კიდევ ღრმა იურიდიული ანალიზი სჭირდება ამ ახლად აღმოჩენილ სამართალსა.

ფარაო რამზეს მე-II-ისა და ხატტუსილ მე-III-ე ხეთელთა მეფის ხელ-შეკრულებაში, როგორც უკვე ზემოდა ვსაქვით, ჩამოთვლილია ხეთის ღმერთები. ეს ხელ-შეკრულება იმოწმებს ათასს ღმერთს ხეთისას. ათასი ღმერთი არ არის ჩამოთვლილი ხელ-შეკრულებაში, მაგრამ უმთავრესნი ღმერთნი დასახელებულნი არიან: პირველად „მზის ღმერთი“, „ბატონი ცისა“ და „მზის ღმერთი“, „ბატონი ქალაქ არინნასი“. ეს ქალაქი არინნა, როგორც ვიცით ბოღაზ-კოის ლურსმულიდან, ძველ, არა-ინდოგერმანელ ხეთელთა ქალაქი იყო, სადაც პროტო-ხატტურს მეტყელებდნ. შემდეგ არიან ჩამოთვლილნი შუტეხ (სეთ), „ბატონი ცისა“, და შუტეხ ქალაქ ხატტუსასი, ხეთის სატახტო ქალაქისა, და შემდეგ კიდევ ცალკე ქალაქთა შუტეხები. ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ ეს ეგვიპტური შუტეხ ხეთურად იწოდებოდა თეშუბ-ად, მაშასადამე ინდოგერმანელ ხეთელთა სატახტო ქალაქში ძველის ხეთურის ღმერთის, არა-ინდოგერმანულის თეშუბის კულტი ყოფილა, — კულტი წვიმისა და ჭექა-ქუხილის ღმერთისა, რომელიც იყო აგრეთვე უმთავრესი ღმერთი მიტანელთა და ქალდთა, ანუ ურარტელთა. ეს უკანასკნელნი მას თეიშბა-ს უწოდებდნ. იგი მეორე ღმერთი იყო მათის სამებისა: ქალდი, თეიშბა და არდინი (მზის ღმერთი). — შემდეგ აღნიშნულია ხეთის ასტარტე, „ქალ-ღმერთი ხეთისა“, შემდეგ ქალ-ღმერთები და კაც-ღმერთები ცალკე აღდილთა, მაგრამ ამ ღმერთთა სახელნი მოხსენებულნი არ არიან. ქალ-ღმერთთა შორის იხსენიება დიდი ქალ-ღმერთი, „ცის-დედლოფალი“. შემდეგ მოიხსენიებიან ფიცის ღმერთები, მათ შორის უმთავრესი „დედლოფალი მიწისა, ფიცის ქალ-ღმერთი“

იზხარა“, რომელიც ბაბილონისა და ასსურეთის პანთეონშიაც გადასულა, და „დედოფალი მათა და მდინარეთა ხეთის ქვეყნისა“. სულ ბოლოს არიან მოხსენებულნი კიცუვადნას ანუ კაპპადოკიის ღმერთები. — უმთავრესნი ამ ღმერთთაგანნი იაზილი-კაიას კლდეზედ არიან გამოსახულნი.

უდიდესი ეროვნული ღმერთი ხეთელთა ყოფილა ზემოხსენებული თეშუბ, რომელიც გამოსახულია ორ-პირიანი ნაჯახითა და სამ-ენიანი ელვით (მეხით) ხელში. იგი წვეროსანიც არის ხოლმე გამოსახული. და ეს, რასაკვირველია, სემიურ გავლენას მიეწერება. მთელს მცირე-აზიაში იყო გავრცელებული კულტი ამ ნაჯახიან ქექა-ქუხილის ღმერთისა: მაგალითად კარელები თაყვანს-სცემდნენ ღმერთს, რომელიც იგივე თეშუბია და ცნობილი ბერძნული სახელით Ζεὺς Σιδάτιος. მისი საკურობეველი ლაბრანდაში იდგა. ეს სიტყვა კი წარმოსდგება სიტყვისაგან ἰάβιδος, რაიცა შეიძლება ორ-პირიან ნაჯახს ნიშნავდეს. ძველ კრეტის ნაშთთა შორისაც ვხედავთ ორ-პირიან ნაჯახს, როგორც სარწმუნოებრივ სიმბოლოს. თეშუბი აგრეთვე ომის ღმერთად ითვლებოდა, როგორც Ζεὺς Πρωτων (მქექარე ზევსი) ფრიგიასში და სხვ.

აგრეთვე სხვა ღმერთებს: მათათა და წყალთა, ნაყოფიერებისა და წვიმისა თაყვანს-სცემდნენ მცირე-აზიაში. მათი სახელებიც ბერძნულად არის დარჩენილი. ბევრს მათგანს აგრეთვე ზევსი ჰქვია მისი კულტის ადგილის სახელის ეპითეტითურთ, მაგრამ ხშირად ძნელია გამოიკვვეა, თუ რომელ ძველ ხეთურ ღმერთებს უდრიან იგინი, აქ ადვილად შეიძლება შეცდომაში შევიდეს მკვლევარი.

ხეთელები თაყვანს-სცემდნენ მზეს და მთვარეს, როგორც ეს ხეთურ რელიგიებიდანა სჩანს (მაგ. დემონები, რომელთაც ნახევარ-მთვარე უჭირავსთ). — მთვარის კულტი მთელს მცირე-აზიაში იყო გავრცელებული — კარი-აში, ფრიგიაში, კაპადოკიაში და სხვაგან, და როგორც დაამტკიცა ივ. ჯავახიშვილმა, იგი მთელს საქართველოშიაც იყო გავრცელებული. მთვარე მცირე-აზიაში, როგორც საქართველოში, ორაკულის ღმერთი იყო, მოშავლის წინასწარ-მეტყველი, და როგორც საქართველოში ვიცნობთ მას წმ. გიორგის სახელით, ისე ბერძნულად იგი ხან ზევსად არის დასახული, ხან „ღმერთთა ღედის“ საყვარლად, ხან აპოლოლოდ. ქადაგად-დაცემულ ქალწულთა პირით ამცნობს იგი ხალხს მომავალსაც, როგორც ჩვენი წმ. გიორგი, და შეიძლება კულტი დელოსის აპოლოლოსი, რომელიც უდიდესი ღმერთი იყო ორაკულისა საბერძნეთში, ბერძენთაგან მცირე-აზიიდან იყო გადაღებული, — ძველი ხეთური კულტი, — თუმცა თვით ღმერთი აპოლოლო ბერძენთა ეროვნული ღმერთიც იყო, ღმერთი მწყემსთა და საქონლის დამცველი. იდენტიფიკაცია აპოლოლოსი და მცირე-აზიის ორაკულის ღმერთისა შეიძლება შემდეგ მოხდა, როდესაც კულტი ამ უკანასკნელისა შემოვიდა საბერძნეთში. საყურადღებოა ყოველ შემთხვევაში, რომ ილიადაში აპოლოლო ბერძენთა მტერია, მომხრე ტროელთა, და მითოლოგიაშიაც აპოლოლოს დედას ჰქვია Leto, ხოლო ლიდიურად Iadi და ქალღურად (ურარტულად) lutu ნიშნავს „დედაკაცს“. თვით „ხეთურად“ რა ერქვა მთვარის ღმერთს, ან მთვარეს, არ ვიცით, იმ ანოთეტიკონტრუხინგ ფაუციფე-სე

მცირე-აზიაში იყო აგრეთვე ძლიერ გავრცელებული კულტი მცენარეულობის ღმერთის **სანდონ**-ისა, რომელიც, როგორც გვაჩვენებენ ბოლახ-კოის ლურსმული ტექსტები, იგივე ლურსმულ ტექსტთა **Santas**-ია. უმთავრესი ადგილი მისი კულტისა იყო კილიკია. აქ მართლაც არის ეხლანდელ ერევლის ახლოს ღმერთი **სანდონი** კლდეზედ გამოხატული. ღმერთს ტან-საცმელი ხეთური აცვია, მაგრამ წვეროსანია, სქელ-ტუჩებიანი, დიდ და სქელ, მოკაუჭებულ ცხვირიანი. ხოლო მის წინაშე მდგარი და მისი თაყვანის-მცემელი მეფე ასსურულად არის გამოწყობილი. ცხადია ეს სურათი გვიანდელი, სემიური ძლიერი გავლენის დროის რელიეფია; მაგრამ ხეთის ღმერთი მაინც ცხადადა სჩანს ამ რელიეფზედ. მას ერთ ხელში პურის თაველი უჭირავს, მეორეში ეახი, რომელზედაც ყურძნის მტევნები ჰკიდია. ეს არის გამოსახულება ღმერთის **სანდონისა**, რომელსაც ბერძნები თავიანთ ჰერაკლეს ადარებდენ. — **სანდონს** მისს უმთავრესს დღესასწაულზედ, გაზაფხულზედ, უხარ-მაზარ ჭია-კოკონას უმართავდენ ხოლმე, და ეს ჭია-კოკონა ხომ ჩვენშიაც არის ჩვეულუბად ძველთაგან დარჩენილი. მისი გამართვაც საქართველოში უსწორედ ვენახებში იციან. — **ტარსოსის**, კილიკიის მთავარი ქალაქის თუტლებზედ საბერძნეთისა და რომის ეპოქაშიაც გვხვდება გამოსახულება **სანდონისა**, რომელიც სდგას დასაწველ შემწის ხორაში ლომის ზურგზედ, ხმლითა, შვილდითა და ისრის ბუდითა, ორ-პირიანი ნაჯახითა, და აგრეთვე ყვავილით ან გვირგვინით, რაიცა იმის მაჩვენებელია, რომ იგი მცენარეულობის ღმერთია. მას მხვერპლად სწირავდენ ცხვრებსა, რომელთა

საც მოკრილ ხეზედ დაჰკიდებდენ ხოლმე, და მის დღესასწაულზედ ამ ხის ცეცხლას წაკიდება იცოდენ.

ასეთი კულტა და დღესასწაულები ღვთაებათა მთელს მცირე-აზიაში იყო გავრცელებული. ატტის-ის დღესასწაული, დღესასწაული „ღმერთთა დედის“ საყვარლისა გაზაფხულზედ იყო. მას აღუმართავდენ ხოლმე ყვავილებით შემკულ ნაძვს და ჩამოჰკიდებდენ ხეზედ ღმერთის გამოსახულებას. მერმე ხეს შესუდრავდენ მიცვალებულსავით და შემდეგ წელიწადს დასწვავდენ. ამას იქმოდენ ნიშნად ბუნების განახლებისა გაზაფხულზედ და მისის სიკვდილისა ზამთრის პირს. — ფრიგიელების რწმენითაც მათი კის ღმერთი გაზაფხულზედა ჰქმნიდა ცხოვრებასა და ზამთარში კი მიიძინებდა ხოლმე. ზევსის ბერძნულ მითოსში, რომელიც მოგვითხრობს მისს დაბადებას, აღზრდას, ბრძოლას მამა-მის კრონოსთან, რომელსაც შვილის შექმა უნდოდა, და ბოლოს ზევსის გამარჯვებას, იგივე ბუნების მოვლენაა გამოხატული. კრეტის ზევსი კი ყოველ წელს ახლად იბადებოდა ყოველ წლიურ სიკვდილის შემდეგ და კნოსსოსის ახლოს მის საფლავსაც კი აჩვენებდენ. და ყოველივე ესე მეორეს მხრით გვაგონებს ეგვიპტის ოზირისისა, ბაბილონის ტამუზისა და ბიბლოსის აღონისის მითოსებს, გამომხატველთ ბუნების პერიოდულ მიძინებისა და გაცოცხლებისა — „აღდგომისა“. საყურადღებოა, რომ ჩვენი აღდგომაც გაზაფხულზედ არის ხოლმე და ამ დღესასწაულს აქვს კავშირი უძველეს მცენარეულობის ღმერთთა დღესასწაულებთან.

ქალ-ღმერთი „დედა“ მშობელი სხვა და სხვა სახელებით არის ცნობილი მცირე-აზიაში, იგი მთებში ცხოვ-

რობს და ეწოდება „მთის დედა“. იგი ცნობილია სხვა-
თა შორის კიბელეს სახელით და წარმოადგენს ქალ-
ღმერთს ნაყოფიერებისას, მცენარეულობისას და ბუნების
სიცხოველისას. ბერძნებმა იგი თავიანთ არტემისის შესა-
ტყვისად გახადეს. კიბელე გაზაფხულზედ ტყეებში დადის,
სდგას ლომის ზურგზედ და მას უკან მიჰყვებიან მხეცნი
მთისანი. კულტი მისი გამოიხატებოდა მით, რომ ადამი-
ანები ორგებრთ ხედებოდენ ღვთაების გამოჩენას. ქალ-
ღმერთი ლამაზ ატტისს ეძლეოდა სიყვარულითა და ამას
დღესასწაულობდა ხალხი. და თუ მოვიგონებთ ზემოხსენ-
ებულ იაზილი-კაიას კლდის რელიეფებს, მაშინვე წარ-
მოგვიდგება თვალ-წინ კიბელესა და ატტისის მსგავ-
სება ხეთურ მიწის ქალ-ღმერთთანა და ცის ღმერთთან,
რომელთა ქორწილის პრიაკესსიაც უნდა იყოს იაზილი-
კაიას კლდეზედ გამოსახული. შეიძლება ეს ქალ-ღმერთი
თვით იშხარაც იყოს, „მიწის დედოფალი“. როგორც
ბაბილონის ღმერთი ტამუზი კვდება და ცოცხლდება პერი-
ოდულად, ისე ატტისი ხეთისა და აღონისი ბიბლოსისა
ხდებიან მსხვერპლად სიკვდილისა, გამოეცხადებიან რა
ჯერ ადამიანთ ციდან სასიხარულოდ. ადამიანიც, თუ
იგი განუსაზღვრელ სიხარულს განიცდის ღვთაების გამო-
ჩენის გამო, სამაგიეროდ უღრმესს გლოვასა და მწუხარ-
ებას ეძლევა მისი სიკვდილის მიზეზითა. და მართლაც
დიდი მწუხარება იყო ხოლმე მორწუნეთა შორის ტამუ-
ზისა, აღონისისა და ოზირისის სიკვდილის გამო ბაბი-
ლონში, ბიბლოსში და ეგვიპტეში, ხოლო მცირე-აზია-
ში, მაგალითად კომანაში, მორწუნენი გლოვის დროს
თავს ილაზავდენ და ისისხლიანებდენ, როგორც ეგვიპტე-

ლები ოზირისისათვის. ასეთ ჩვეულებას დღესაც ვხედავთ შიიტთა შორის, რომელნიც ალისა და ჰუსეინის გლოვის დროს თავს ისახიჩრებენ ხოლმე. — მცირე-აზიაში მორწმუნე მამაკაცები თავსაც იკოდავდენ, რომ ამით უდიდესი მსხვერპლი შეეწირათ გარდაცვლილ ღვთაებისათვის, ხოლო დედაკაცები საღმრთო როსკიპობას ეძლეოდენ, და ძლიერაც იყო გავრცელებული ეს უკანასკნელი ჩვეულება მთელს მცირე-აზიაში და აგრეთვე ბაბილონეთში. ეს ჩვეულებანი ალბათ ძველნი ხეთურნი იყვნენ, და შეიძლება აგრეთვე ყრმათა მსხვერპლად შეწირვაც ღვთაებისათვის — ცნობილი ჩვეულება ჩრდილოელ სემიელთა — აგრეთვე მცირე-აზიურ ხეთური იყო და ხეთელთაგან გადაღებული სირიელ სემიელთა მიერ. — შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ამაზონთა თქმულებასაც ხეთის ნიადაგზედ ჰქონოდა ნიადაგი, როგორც ამას ჰფიქრობს გერმანელი მეცნიერი Leonhard (Hettiter und Amazonen). მართლაც, ეს ამაზონები თითქოს შავი ზღვის ნაპირზედ სცხოვრობდენ, თემისკირის ქვეყანაში, მდინაჲ თერმოლონზედ, ე. ი. ძველ კიკუვადნას ანუ კაპადოკიის ჩრდილოეთ მიდამოებში. და, შეიძლება, როგორც კაცები იკოდავდენ თავს ღვთაების უზენაეს მსახურებისათვის, ისე ქალები ამზობდენ ქალობაზედ უარსა და მამაკაცებს უცხადებდენ ბრძოლას, რომ ამით მიეტანათ უმაღლესი მსხვერპლი საყვარელ ღვთაების წინაშე, რომელსაც იგლოვდენ, და აქედან წარმოსდგა თქმულება ამაზონებზედ. ედუარდ მაიერი, მაგალითად, ასე ხსნის ამ თქმულების წარმოშობას, — შემოხსენებულ კულტში ეძებს ამაზონთა თქმულების შექმნის საფუძველსა.

მცირე-აზიაში განვითარდა აგრეთვე საკუთარი, შეიძლება ბაბილონურ თქმულებიდან დამოუკიდებელი თქმულება წარღვნისა და სხვ. —

ასეთი იყო გავლენა ხეთელთა სარწმუნოებისა მთელის მცირე-აზიისა და საბერძნეთის სარწმუნოებებზედ რელიგიურ წარმოდგენებზედ, კულტზედ, თქმულებებზედ. მაგრამ საინტერესო ის არის, რომ ხეთელების კულტურის გავლენა შეიძლება კიდევ უფრო შორს უწევდა. ყოველ შემთხვევაში ხეთის კულტურულ მოვლენათა პარალელულობა ვხედავთ ხეთიდან შორს მდებარე ქვეყნებში. რომ ასსურეთისა და სირიის სემიელებზედ ხეთელებს ჰქონოდათ დიდი გავლენა, ეს არ არის გასაკვირველი, რადგანაც ივინი ხეთელთა მოსაზღვრე ხალხნი იყვნენ და თვით რასა სირიისა, ასსურეთისა და სხვა მათ ახლო მდებარე ქვეყანათა ნარევი იყო ხეთელთა და სემიელთა, როგორც ამას ანთროპოლოგიურნი კვლევანიც ამტკიცებენ. მაგრამ რით აიხსნება მსგავსება ბიბლოსის აღონისისა, ხეთის ატისისა, ბაბილონის ტამუზისა და ეგვიპტის ოზირისის კულტთა? საიდან არის მსგავსება ხეთელთა ღმერთის თემუზისა და სემიურ-ბაბილონურ და არამეულ ღმერთის ჰადადისა? ვისი იყო უპირველესად კულტი მთვარისა, რომელიც გავრცლებული იყო როგორც მცირე-აზიაში და საქართველოში, ისე ბაბილონეთში და სამხრეთ არაბეთშიაც კი? ანუ საღმრთო როსკიპობა, თქმულება წარღვნისა და სხვა საერთო დამახასიათებელნი მხარენი მცირე-აზიისა და ბაბილონის რელიგიურ-სულიერ ცხოვრებისა და შემოქმედებისა? მიეწერება ყოველივე ესე დამოუკიდებელ განვითარებას კულტურათა და მსგავს მოვლენათა

წარმოშობას დამოუკიდებლად ურთი-ერთზედ გავლენისა, თუ ამ ორი ქვეყნის კულტურათა ურთი-ერთზედ გავლენისა, და ჩვენ კი არ მოგვეპოვება საკმარისი მასალა, რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ ეს გავლენა? ან და იქნებ არსებობს ძლიერ შორეული ერთობა და ნათესაობა სუმერთა და მცირე-აზიელთა შორის და უმეტესნი ნაყოფნი მათ კულტურულ შემოქმედებისა, მსგავსნი ურთი-ერთისა, უძველეს საერთო წარმოშობისანი არიან? — პასუხი ამ კითხვებზედ აქ არ შეგვიძლია, ხოლო ვფიქრობ, რომ ერთობის ძაფის გაბმა მცირე-აზიასა და სუმერეთს შორის არის შესაძლებელი. წინააღმდეგ აქამდე გავრცელებულ აზრისა მეცნიერებაში, თითქოს სუმერთა და მცირე-აზიის ხალხთა შორის არავითარი ნათესაობა არ არსებობდეს, მე ვფიქრობ, რომ არსებობს ეს ნათესაობა, თუმცა ძლიერ შორეული და ფრიად ძნელად საკვლევი.

დასასრულ უნდა შევნიშნოთ, რომ, როგორც უკვე ზემოდა ვსთქვით, არიულნი ღმერთნი მიტრასსილ (მიტრა=მზე, ხელ-შეკრულების ღმერთი), არუნასსილ (ვარუნა=წყლის ღმერთი, ღმერთი ფიცისა) და ნასატტიანა (მშველელი ტყუპი ღმერთები) არ ყოფილან შესულნი ხეთელთა პანთეონში და არც გამხდარან ღირსნი კულტისა მსგავსად ნამდვილ ხეთურ ღმერთთა, თუმცა, რასაკვირველია, მათი თაყვანისცემა იქმნებოდა გავრცელებული მცირე-აზიის მკვიდრთა შორის იმდენად, რამდენადც ამ ღმერთთა შემომტან არიელებს და მათ სარწმუნოებრივ წარმოდგენებს ადგილობრივ ხალხებზედ ექმნებოდათ გავლენა.

ხეთური ელემენტები ქართულ საწარმართო სარწმუნოებაში.

ელემენტებს ხეთურის სარწმუნოებისა არა თუ უძველეს ქართულ საწარმართო სარწმუნოებაში ვხედავთ, რამდენადაც წარმართობა დღესაც დაკულიან ქართველ ხალხის სარწმუნოებრივ წარმოდგენებში და ზნე-ჩვეულებათაში, არამედ თვით ძველ ქართულ მწერლობაშიაც, რომელიც ცოტას, მაგრამ ფრიად საყურადღებო ცნობებს შეიცავს ქართველთა წარმართობის შესახებ. ცნობები უპირველეს ყოვლისა ღირს-შესანიშნავია პროტო-ხატური სახელი ელვა-ჰეჰის ღმერთისა (Tārū, რაიცა შეიძლება იყოს ქართული სიტყვა «ტაროსი»). — ხეთელთა ქალღმერთი Išhara „მიწის დედოფალი“, რომელსაც ბაბ.-ას-სურნიც თაყვანს-სცემდნენ და აგრეთვე „ადგილთა დედოფალს“ უწოდებდნენ (bēlit dādme), ცნობილია საქართველოშიაც — აფხაზეთში — იმავე ხეთური სახელით აჟაჰარა ანუ აშახარა და მსგავსის ეპითეტით: „ფუძის ანგელოზი“ ივ. ჯავახიშვილმა თავის „ქართველ ერის ისტორია“-ში I. წიგ. აღნიშნა ეს ქალღმერთი აჟაჰარა, როდესაც იგი იკვლევდა ქართულ ძველ საწარმართო სარწმუნოებას, მაგრამ მისს. მახვილ ყურადღებას გამოეპარა ის გარემოება, რომ აფხაზეთი ქალღმერთი აჟაჰარა იგივე ხეთური ქალღმერთი იშახარა არის, რომლის კულტი ძლიერ იყო გავრცელებული მცირე-აზიაში და შუა-მდინარეში და რომელიც

ერთ ელამურ წარწერაში აკადის მეფის ნარამ-სინ-ისა (მიახლოვ. 2594-2551 ქრ.წ.) გვხვდება სახელით Ašhara.--ჩვენებური კულტი „ღვთის-მშობლისა“, ვარდობასთან შეერთებული, აგრეთვე უძველესი ნაშთია ხეთის დიდის ქალ-ღმერთის, „ცის დედოფლის“, „ღმერთთა-დედის“, ბუნებისა და მცენარეულობის ამ უდიდესის ღვთაების კულტისა, რომელიც ევროპაშიაც ყოფილა გავრცელებული და დღესაც არის დარჩენილი, როგორც კულტი მადონისა და სხვ. და კიდევ ბევრი მოიხილება საქართველ ოში ნაშთი ძველ ხეთურ სარწმუნოებრივ წარმოდგენათა და კულტთა, რაიცა იგი ჯაფახიშვილს მხოლოდ ნაწილად აქვს გამოარკვეული. იგი აქვს მაგრამ, როგორც უკვე ვსთქვით, თვით ძველ ქართულ მწერლობაშიაც არის გამოძახილი უძველეს ხეთურ სარწმუნოებისა და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „ცხოვრება წმ. ნინოსი“ და „ქართლის ცხოვრება“ ამ მხრით არც ისეთი უმნიშვნელონი არიან, როგორც ეს 1902 წელს ეგონა მაგალითად ნპროფ. ნ. მარტოსუნისაყურადღებოანამ მხრით მარტოსწერილი: „წარმართ საქართველოს ღმერთნი“ (Zap. Vost. Otd. Imper. Russk. Archaol. Obz. t. XIV, 1902) და იგი ჯაფახიშვილის აზრი ამავე საგნის შესახებ, გამოთქმულისთვის მიერ „ქართველ ერის ისტორიის“ I წიგნში, სადაც იგი ზენი ძველი მწერლობის ცნობებს ქართულ წარმართობაზედ მარტოს თვალთ-საზრისით აფასებს. მან ზემოდან დასახელებულ ქართულ წყაროებში არის მოხსენებული ღმერთები წარმართ ქართველთა. ის არიან: ზადენ, ვაც და ვაიანუ ვაიმ მოხსენებულნი არიან „წმ. ნინოს ცხოვრებაში“, ხოლო „ქ. ცხა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ კიდევ უმატებენ ორი ღვთაებას: აინინა-სა

და დანიინა-სა. „წმ- ნინოს ცხოვრებაში“ და „ქ. ც-ბა“- ში მოხსენებულთა კიდევ ერთი ღმერთი — ქალღვევლთა ღმერთი — ითრუჯან ანუ ითრუშანა, მტერი არმაზისა. ყველა ამ ღმერთთა კერპები ყოფილა აღმართული მცხეთაში ზემოხსენებულ წყაროთა ცნობით და მათ დიდის ზემოთ თაყვანს-სცემდენ მეფე და ერი და სწირავდენ მსხვერპლთა.

მაგრამ განვიხილოთ ამ ღმერთთა სახელები და ხასიათი — მართლა სპარსთა ღმერთები იყვნენ მთავარი საწარმართო ღმერთები ქართველთა, როგორც ეს ეგონან. მარსა და შეიძლება დღესაც ბევრს ეგონოს? — სახელი მთავარის ღმერთისა არმაზ შეიძლება ნამდვილად უდრიდეს სპარსულ ორმუჯდს, ე. ი. აჭურა-მაზდას. ჩვენ ვიცით, მართლაც, რომ სპარსული სარწმუნოება, მაზდაიზმი უკვე დიდი ხნიდან იყო შემოსული საქართველოში და სპარსელები ქრისტესწინად, ქართველთა მიერ ქრისტიანობის მიღებამდის, და ქრისტიანობის მიღების შემდეგაც დიდს პროპაგანდას ეწეოდენ ზოროასტრის სარწმუნოებისას, განსაკუთრებით კი იმ ხანებში, როდესაც სპარსთა პოლიტიკური გავლენა და ძალა დიდი იყო საქართველოში. ასეთ ნაირადვე მოქმედებდენ სპარსნი ყველგან, სადაც კი დამკვიდრდებოდა ხოლმე მათი პოლიტიკური ძლიერება. მაგალითად სომხეთში სპარსელებმა ისე აღმოაპყვეთეს სომხური ეროვნული წარმართობა, რომ თითქმის სრულიად არა ვიცით რა დღეს წმინდა სომხურ წარმართობის შესახებ, და შესაძლებელია ქართულ წარმართობაზედაც ისეთი დიდი გავლენა მოეხდინა მაზდაიზმს, რომ არმაზი (აჭურა-მაზდა) სახელად სდებოდა

მთავარ ღმერთს წარმართ ქართველთა. მაგრამ აქ კი ჩვენ წყაროებში გაბნეული საგულისხმებო ცნობები დიდ ექვს გვიბადავს — ეს არმაზი მართლა აპურა-მაჭდა იყო, თუ მხოლოდ სახელი გადვიდა მისი ქართველთა მთავარ ღვთაებაზედ? ჩვენის ფიქრით მართლ სახელთანა გვაქვს აქ საქმე და არა თვით სპარსთა ღმერთ აპურა-მაზდასთან. თვით ხასიათი არმაზისა, როგორც ის არის გარდმოცემული ქართულ წყაროებში, არ არის სრულნიად ხასიათი აპურა-მაზდასი, არამედ ხეთელთა ღმერთის თეშუმის — ელვა-ჰექის, ატმოსფეროს ღმერთისა. „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ში აღწერილია, თითქოს წმ. ნინოს თვით ენახოს კერპი არმაზისა, როდესაც იგი დამღვარა ამ დიდ ღვთაების დღესასწაულზედ „ახლოს კერპისა მის ნაპრალოს მღვდლისასა“. მან ნახა თითქოს „კაცი ერთი სპილენძისა, და ტანსა მისსა ეცევა ჯაჭვი ოქროსაჲ და ჩახუტეტი ოქროსაჲ და სამხარნი. ესხნეს ფრცხილნი და ბიერიტი და კელსა მისსა აქუნდა კრძალი ღვსული, რომელი ბრწყინვიდა და იქცეოდა კელსა შინა, რეცა თუ რომელი შეეხებინა, თავი თვისი სიკვდიდ განიწიროს...“ (გვ. 21, თავ. გამ.) მარტოს აზრით, რადგანაც სპარსულმა მზდა-იზმმა მეფეებსა და თავად-აზნაუროთ სრულიად დაავიწყებია ძველი ქართული წარმართობა, ამიტომ აღარც „წმ. ნინოს ცხოვრებას“ დამწერს ექმნებოდა სწორი გარდმოცემა ძველ კერპებზედო; მას ეცოდინებოდა გარდმოცემით მხოლოდ სპარსულ მოგვთა მიერ ცეცხლის მსახურების აღწერა და მათი ატრიბუტები და ამ ატრიბუტებიდან შეუქმნია მას თავის ფანტაზიაში არმაზის კერპი და მისი კულტიო! — მაგრამ ეს ყოველად დაუჯერებლი და წარმოუდგე-

წელი რამ არის. არსად, არც სპარსეთში და არც საქართველოში არა ჰქონია სპარსულ მოგვებს ისეთი ატტრიბუტები, რომ მწერალს შესძლებოდა მათის გარდმოცემით დაეხატა ისეთი სურათი ღვთაებისა და მისის კულტისა, როგორც ესენი არიან აღწერილნი ქართულ საისტორიო წყაროებში. კერპი არმაზისა ალბათ მართლად იდგა მცხეთაში, აღმართული „ცხვსა ზედა“, ე.ი. მალლობზედ, როგორც მოგვითხრობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „მახვილითა“ და „ჩაფხუტით“, და ეს არის გამოხატულება ხეთელთა ღმერთის თემუბისა, მხოლოდ მისის წვეტიანის ქუდისა და ორ-პირიანი ნაჯახის მაგიერად არმაზს „ჩაფხუტი“ და „კრმალი“ ჰქონია. მაგრამ ეს არის მხოლოდ გარდმოცემითი აღწერა კერპისა, და რომ მოგვეპოვებოდეს ნამდვილი აღწერა მისი მხილველისაგან, შეიძლება უფრო ნამდვილი ატტრიბუტები აღმოჩენოდა ამ ღვთაებას თემუბისა. — შემდეგ აღსანიშნავია, რომ აპურა-მაზდას გამოსახულება სულ სხვა იყო: ზემოდ აღენიშნეთ, რომ აპურა-მაზდა ფრთოსან მზის დისკოში ზის და მარცხენა ხელში გვირგვინი უჭირავს. ეს გამოსახულებაც თავიანთ ღვთაებისა სპარსელებმა ასსურთაგან გადიდეს, ხოლო ასსურებმა იგივე გამოსახულება თავიანთ ღმერთის ასსურისა შვილდით ხელში — ხეთელთაგან, ხეთელთაგან კი ეგვიპტის ხელოვნების განვლენით შექმნეს მსგავსივე სიმბოლო მზისა. ხოლო არმაზთან, ან თემუბთან ამ გამოსახულებათ არავითარი მსგავსება არა აქვს. — მაგრამ საყურადღებოა იგი კიდევ რა არის ქართულ წყაროში: „წმ. ნინოს ცხოვრებაში“ სწერია, რომ ხალხი „წმიდით თაყვანს-სცემდა ხმლიან არმაზს და იტყოდა:

„გაე იუ დასადავაკლო რაჲ დიდებასა დიდისა ღუთისა არმაზისა და შერასმევსტე სიტყვასა ებრაელთა-თანა, გინა მოგუთა სმენასა, ოდენ დახუდომილ ვიყო მზის-მსახურთა. და რომელნიმე იტყვიან უცებნი დიდსა ვისმე ღმერთსა ცათასა და ნუ უკვე პოვოს რაჲმე ჩემთან ბიწი, და მკეს მახვილი იგი მისი, რომლისაგან ეშინის ყოველსა ქვეყანასა“-ო (გვ.21), „და შიშით თაყვანის-სცემდეს ყოველნი“-ო. — აქ პირდაპირ არის განყოფილი სარწმუნოება ქართული არმაზისა ებრაელთა, მოგვთა, ანუ სპარსთა და დიდის ცის ღმერთის (ალბათ ქრისტიანთა ღმერთთა ნაგულისხმები) სარწმუნოებათაგან. არმაზის თაყვანის-მცემელს ეშინის, არმაზმა არ მიწყინოს სხვა სარწმუნოებათადმი რაიმე მიღრეკილება, ან კავშირი მათთანო, და ამ საწინააღმდეგო სარწმუნოებათა შორის მოგვთა სარწმუნოებაც არის მოხსენებული, ე.ი. სარწმუნოება აჭურა-მაზდასი. ცხადია, აქ არმაზისა და აჭურა-მაზდასი სარწმუნოება ერთი და იგივე არ არის, და მაშასადამე არც ამ ორი ღმერთის იგივეობაა შესაძლებელი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მოგვითხრობს, რომ მეფე ფარნავაზმა აღმართა კერპი არმაზისა, მისმა მემკვიდრე საურმაგმა დაიწყო არმაზის ციხის შენება, საურმაგის მემკვიდრემ მირვანოსმა დაასრულა ამ ციხის შენება, მირვანოსის მემკვიდრემ ფარნაჯომმა აღმართა კერპი ღმერთის ზადენისა და შეჰქმნა იქ ციხეო. — რის ღმერთი იყო ეს ზადენი? ჩვენის ფიქრით, როგორც არმაზი არა ყოფილა სპარსთა აჭურა-მაზდა, ისე ზადენი არ არის ავესტის yazata, მრავლ. რიცხვი ფეჰლევურად yazdan, სპარსულად yazdan, რაიცა ნიშნავს კეთილ ღვთაებ-

ას, განსაკუთრებით მიტრას, ანუ მიპრას და შემდეგ სა-
ზოგადოდ ღმერთს, როგორც ეგონა მარტს. არას ვიტ-
ყვით საზოგადოდ მარტის იმ შეხედულებაზედ, რომელიც
მას სპარსულ სარწმუნოებაზედ აქვს თავის წერილში — ეს
სულ სხვა საკითხია, — არას ვიტყვით მარტის თეორიაზედ
ვიღვე იმის შესახებ, თითქოს **ფარნაჯომ** იყოს ზადენ-
მიტრის ეპითეტი *quarenagastema* = «უზენაესი ბრწინვალე-
ბა მიტრასი», ხოლო ფონეტიური შესატყვისი მისი —
ფარნაჯომ! — ყოველ შემთხვევაში ჩვენ ვიცით, რომ ეს
«ფონეტიური შესატყვისი» *quaren*-ისა არის **ხუარან** და
არა **ფარნა** და სიტყვა **ხუარან** მოიპოვება როგორც ეპი-
თეტი მეფისა თვით «წმ. ნინოს ცხოვრება»-ში: «ამას
ბრძანებს მეფე სპარსთაჲ ხუარა და მეფეთ-მეფე ხუარან-
ხუარაჲ» და სხვ. (გვ. 46 თავ. გამ.). — **ზადენ** არ არის
მიტრა და არც სიტყვა *varshan*-თან აქვს მას არავითარი
კავშირი. ზადენ არის ხეთური ღმერთი *Sandon*, ხეთურად
Santas, ღმერთი მცენარეულებისა, რომლის კულტიც
უმეფლეს დროიდან გავრცელებული იყო კლიკიიდან
კათბადუკიამდე და საქართველოშიაც ყოფილა იგი, რო-
გორც ამას ამტკიცებს თვით სახელი **ზადენ** და ხასიათი
თვით ღმერთისა, რომელიც აღწერილია «წმ. ნინოს
ცხოვრებაში» და სხვა ქართულ საისტორიო წყაროებში.
მარტი ზადენის კერპსაცა და კულტსაც უარ-ჰყოფს, ეს მას
მწიგნობრისაგან მოგონილი ქორი ჰგონია — ტენდენცია
ქრისტიანისა, ქართუელთა წარმართობა საზიზღარ კერპთ-
თაყვანის-მცემლობად გამოეყვანა. მაგრამ «წმ. ნინოს
ცხოვრება»-ში პირდაპირ არის აღნიშნული, თუ რის ღმერ-
თები იყო ეს ორი უმთავრესი ღმერთი საწარმართო საქართ-

გელოგსა და «საზიზღარი კერპთ-თაყვანის-მცემლობაც»
 ისეა დახასიათებული, როგმ იგი საქართველოში მარაღია უნ-
 დაარსებულიყო, რადგანაც უტყუარი საბუთებით არის და-
 მტკიცებული, რომ სესწორედ ასეთივე კერპთ-თაყვანის-
 მცემლობა იყო გავრცელებული ხეთის საეხრეთით მდღე-
 ბარემ ქვეყნებში, საბოთგანაც იგი ხეთაშიაც შევიდოდა და
 შემდეგ ქართველთა შორისაც გავრცელებორდა, თუ ეს
 «კერპთ-თაყვანის-მცემლობა» ხეთური არ არის და აქე-
 დან შესული სირიაში და საქართველოში. — მირიან მეფე
 ეუბნება წმ. ნინოს: «აჲ ესე რა ღმერთნი დიდთა ნაყოფ-
 თა მომცემელნი და სოფლისა მპყრობელნი, მზის მომ-
 ტენელნი და წვიმისა მომცემელნი, ქვეყანისა ნაყოფთა
 განმზრდელნი ქართლისანი, არმაზ და ზადენ, იყოფ-
 ლისა დაფარულისა გამომეძიებელნი» (წმ. ნ. ცხ. გვ. 37).
 ჩვენის ფიქრით, აქ პირდაპირ არიან აღნიშნულნი 1) მცი-
 რე-აზიის ღმერთი ცისა და სინათლისა, მატმოსფერისა —
 წვიმისა და ელვა-ქექისა — არმაზ თეშუბ და 2) მცირე-
 აზიისავე ღმერთი ნაყოფიერებისა და მცენარეულობისა
 — ზადენ = Sandon = Santas. ამგორივე ღმერთს ქართველნი
 თაყვანს-სცემდენ აგრეთვე როგორც ორბაკულის ღმერ-
 პთებს. — ხოლო რომ არმაზის კერპიცა და ზადენისა კერ-
 პიცა ყოფილა აღმართული და მათი განსაზღვრული, მცი-
 რე-აზიური კულტიც არსებულა მცხეთაში, ამას პირდა-
 პირ ამტკიცებს შემდეგი ადგილი წმ. ნინოს ცხოვრები-
 სა»: «ხოლო ამას ქვეყანასა ქართლისასა იყვნეს ორნი
 მთანი და მათ ზედა ორნი კერპნი, არმაზ და ზადენ, რომ-
 ელნი იყნოსდეს სულ-მყარობით ათასს სულსა იყრმისა
 პირამოხასას, არმაზ და ზადენ, დანშესაწირავად აქუნდეს

მშობელთა მათთა მსხვერპლად (გვ. 30). სირიისა და პალესტინის სემიელთა შორის გავრცელებული ჩვეულება მიწის პირველ ნაყოფთა, საქონლის პირველ ნაშეირისა და თვით პირმშობთა ღვთაებისათვის მსხვერპლად შეწირვისა — ჩვეულება, მთელს მცირე-აზიას რომ მოედდა თანდა-თან, პირდაპირ არის აქ ნაჩვენები და ცხადია, მას საქართველოშიაც მოუქიდებია ფეხი. ეს საშინელი ჩვეულება, როგორც თავის დაკოდვა და საღმრთო როსკი-პობა, შეიძლება თვით მცირე-აზიის სარწმუნოებრივ ნი-ადაგზედ ყოფილიყოს აღმოცენებული და იქიდან შექ-რილი როგორც სემიელთა ქვეყნებში ისე საქართველო-ში. ყოველ შემთხვევაში იგი არ არის ქართველთათვის მწიგნობრის მოგონილი. პიოანე ზედაზნელის ცხოვრ-ბაში» ავრეთვე სწერია: ... ძველ ოდესმე წარმართთა მიერ გოდოლი აღმართებული იყო მათსა მას ზედა (ზედა-ზა-დენის მთაზედ); და ბომონი მდგომარე იყო, რომელსა ზედა საძაგელი მსხვერპლნი უსაძაგლესთა ეშმაკთანი აღესრუ-ლებოდეს, უსახურთა და მათ მიერ ბოროტად შეცთო-მილთა კაცთაგანა-ო და სხვ. (საქ. სამოთხე გვ. 199). ესე აქაც იგივე მართალი გარდმოცემაა, როგორც წმ. ნი-ნოს ცხოვრებაში»; სადაც სწერია: «რამეთუ ურწმუნოე-ბის მთანი დაირღვეს ქართლსა შინა, და წყალნი რომელმ დაყენნეს, დაეყენა სისხლი იგი ყრმათაჲ ეშმაკთა შეწირ-ვისაჲ» (გვ. 45-46). მირიან მეფე ამბობს: «რამეთუ ვარ-მე-ჰინ-ე მეფე, ვინაიტვან მამანი ჩვენნი მოციქოლნი მის ვიდრე დღეთა ჩემთადმდე, და შექამნეს შვილნი მათნი მსხვერპლად კერპნათვის საძაგელთა, და უბრალოჲ იგი-ერი ქვეყანისაჲ-მის, და რომელნი შვილთა მათთა, იგი-

თარცა თივასა, თიბდეს მამანი ჩვენნი, რათა სათნო ეკონ
კერპთა».— «და უფროდს ხოლო ორთა მათ მათთა არ-
მაზისა და ზადენისა, რომელთა ქვანიცა მათნი დაულ-
თვან სისხლითა ჩჩვილთაჲთა, და ღირსცა არიან მათანი
იგი ასპოლვად ცეცხლითა რისხვითა ღვთისა მიერიითა:—
და სხვ. (გვ. 68).

კიდევ ერთი დამამტკიცებელი საბუთი ხეთურ სარწ-
მუნოების გავლენისა ქართულ წარმართობაზედ და აგრეთ-
ვე დამამტკიცებელი იმისა, რომ „ქართლის ცხოვრება“-ში,
„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში და „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ში
მარტო მწიგნობრული უბედობა კი არა, არამედ ნამდვილ-
ნი საწარმართო ქართულნი გარდმოცემანი მოიპოვებიან,
არის ხის კულტი, რომელიც ბნ. ივ. ჯავახიშვილის გა-
მოკვლევით (ქ. ე. ისტ. I.) დღესაც არსებობს საქართ-
ველოში და რომელზედაც პირდაპირ მიგვითითებენ ჩვენი
ისტორიული წყაროები. „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ში ვკით-
ხულობთ, რომ, როდესაც მეფე შირიანმა განიზრახა ტაძ-
რის აღშენება, ჰკითხა წმ. ნინოს: „სადა ვუშენო ტაძარი
ღმერთსა“-ო. წმ. ნინომ უპასუხა: „სადაც მეფეთა გონე-
ბაჲ მტკიცე არს“-ო. მეფემ განაცხადა: „არა ვერიდო სა-
მოთხესა სამეუფოსა და ნაძვთა სიმაღლესა და ბაბილოთა
ნაყოფიერებასა და ყვავილთა სუნნელებასა, არამედ მას
შინა აღვაშენო ტაძარი სალოცველად ჩემდა, რომელი
ეგოს უკუენისამდე“-ო. „და მოიღეს-ო, ამბობს „წმ. ნინ-
ნოს ცხოვრება“, ძელი და იწყეს შენებად, და მოჰყვეთეს
ნაძვი იგი, და შეაზადეს სვეტად და ძირთა მისთა ზედ
დასვეს საფუძველი ეკლესიისაჲ“. მაგრამ სვეტი ვერ აღ-
მართეს, ისე დამძიმდა იგი სასწაულით, და ვერ ასწია აუ-

არებელმა ერმაც კი საერთო ღონით. ხოლო წმ. ნინოს ლოცვითა და ღმერთის ძალით „სვეტი იგი ცეცხლის სახედ ჩამოვიდოდა და მოეახლა ხარისხსა მას თვისსა, და ვითარ დაემართა და დადგა ზედა ხარისხსა მას ქვეყანით აღშორებულად ვითარ ათორმეტ წყრთა; და ნელიად ჩამოიკვალეობოდა თვისსავე მას ზედა ნაკვეთსა“. მეორე დილას მეფემ იხილა თავის ბაღში დიდი ნათელი და შემდეგ კი ყველამ ნახა, რომ „საკვირველი იგი ნათლითა ბრწყინვალე სვეტი იგი ჩამოვიდოდა და ადგილად თვისსა რეცა თუ დადგა ხარისხსა თვისსა ზედა და დაემყარა ხელთ-მეუხებელად კაცთაგან“ (გვ. 44-49). შემდგომად ამისა მირიან ხელმწიფის ბაღში, სადაც ეკლესიას აშენებდენ, ეს სვეტი დიდ სასწაულებს ახდენდა. — პატიოსანი ჯვარის აღმართვის შესახებ ვკითხულობთ კიდევ უფრო საყურადღებოდ ადგილს «წმ. ნინოს კხოვრება»-ში: «და იყო, რაჟამს მოკვეთა ხე იგი პატიოსნისა და ძღვევის მყოფელისა პატიოსნისა ჯვარისაჲ, და მოაქუნდა იგი ათსა ათეულსა კაცსა ზე-ზე, რტოითურთ და ფურცლით, შემოაქუნდა ქალაქად, და მისტყდებოდა ერი იგი მწვანის-ფერობასა-მას და ფურცლიანობასა დღეთა ზაფხულის პირისათა, ოდეს სხვაჲ ყოველი ხე კმელ იყო, ხოლო ყოველადვე ფურცელ დაუცვივნებელ და სულ-ჰამო, და ხედვად შვენიერ იყო. მაშინ ძირსა ზედა აღმართეს კარსა ეკლესიისასა სამხრეთსა, და ჰპერვიდა წყალთაგან ნიაფი, და შალვიდა ფურცელთა ხისა მისგან. და აძრევდა რტოთა მისთა, და იყო ხილვამ მისი შვენიერ და სულ-ჰამო, ვითარცა სმენით ვიციით ხისა მისთვის აღვისა. და ესე მოგვევთეთი ვეცეს მარტსა 28-სა, დღესა პარასკევსა, და დაადგრა ხე იგი ოცდაათწვიდმეტ

დღემდე, და არა შეიცვალა ფურცელი მისი, ვითარცა ძირსა ზედა მდგომარისაჲ თავსა წყაროჲსასა, ვიდრემდის ყოველნი ხენი მალნარისანი შემოსნეს ფურცლითა და ხენი ნაყოფიერი შეიმკუნეს ყვაილითა. მაშინ თთვისა მისისა ერთსა შეიქმნნეს ჯვარი ესე და შეიღსა მის თთვისასა აღმართნეს ხელის დაღებითა მეფისაჲთა, სიხარულითა და დიდითა წადიერებითა ყოვლისა ქალაქისაჲთა»-ო და სხვ. (გვ. 55-56). — შემდეგ ღვთის მიერ ჩვენებით სხვა და სხვა ადგილებზედ აღმართეს ჯვრები დიდის ზემითა და სიხარულითა. — კიდევ უფრო საყურადღებოა შემდეგი ადგილი «წმ. ნინოს ცხოვრებისა», სადაც მირიან მეფე მოგვითხრობს ხის შესახებ: «და ოდეს მაუწყა აღმართებაი (ჯვარისა), წარვაგლინენ ხურონი ძიებად ხესა, და ვითარ პოვეს ხე ერთი მარტოჲ, მდგომარე კლდესა ზედა, რომლისადა არა შეხებულ იყო ხელი კაცისაჲ, არამედ მონადირეთაგან სმენით გვესმინა სასწაული ხისაჲ-მის, რამეთუ ოდეს ირემს-და ეცის ისარი, მიივლტინ ბორცვსა მასა ქვეშე, რომელსა ზედა დგა ხე იგი, და სწრაფით ქაშ თესლსა-მას მ.ს ხისასა ჩამოცვინებულსა და სიკვდილისაგან განერის. ესე მითხრიან და ვიყავ გაკვირვებულ. ამისათვის მოვკვეთე მე ხე იგი და შევქმენ მისგან სამნი ჯვარი»-ო და სხვ. (გვ. 69-70).

მოვიკონოთ ახლა, რაც ზემოდა ვსთქვით ხის კულტის შესახებ მცირე-აზიაში და შევადაროთ ქართულ საისტორიო წყაროების ცნობებს. ცხადია, ეს ცნობანი გამოძახილნი არიან ქართულ-მცირე-აზიურ უძველეს საწარმართო ხის კულტისა. მცირე-აზიაში და სირიაში ყოველი დიდი ხე, და სწორედ ისეთი, რომელიც განმარ-

ტოტებულად იდგა მაღლობზედ, „ბორცვა ზედა“, ან „კლდესა ზედა“, ღვთაების სადგური იყო. მას ჰქონდა დიდი განმკურნებელი ძალა და გამვლელ-გამომვლელი მის ტოტებზედ ჩამოჰკიდებდა ხოლმე სხვა და სხვა შესაწირავ და შესამკობ საგანთა. ღვთაება, დაბუდებული ამ ხეებში, რასაკვირველია, მცენარეულობის ღვთაება იყო. ასეთი ღვთაება იყო კილიკიის ღმერთი სანდონი, ნამდვილი ხეთური ღმერთი სანტას, რომელიც ბოლახკოის ტექსტებშიაც არის მოხსენებული, და ჩვენის ფიქრით ქართული ზადენ. სანდონის დღესასწაულს კია-კოკონით გადაიხდიდენ ხოლმე და იგი გავრცელებული იყო მთელს მცირე-აზიაში. სწორედ გაზაფხულის დასაწყისში იმართებოდა ეს დღესასწაული: მოსჭრიდენ დიდ ხეებს, აღმართავდენ მათ წმინდა ადგილებზედ, ჩამოჰკიდებდენ ზედ თხებს, ცხვრებს, ფრინველებს, ტან-საცმელს და სხვ. და მერმე დიდის ზემით დასწვავდენ ხოლმე. და არა მარტო მცირე-აზიაში იყო ეს კულტი ნაყოფიერების ღმერთისა. გაზაფხულის ასეთი დღესასწაულები ევროპაშიაც ბევრგან არის დარჩენილი ძველი საწარმართო დროიდან და თვით ძველს ეგვიპტეშიაც, ქ. ბუზირისში აღმართავდენ ხოლმე დიდს ხეს ოზირისის დღესასწაულზედ: ეს ხე ვითომც ოზირისის ხერხემალი იყო. — აგრეთვე ატტისს, ღმერთთა დედის საყვარელს, სწორედ გაზაფხულის დასაწყისს აღუმართავდენ დიდს ნაძვს, შეამკობდენ ხეს ყვავილებით, ჩამოჰკიდებდენ ზედ ქანდაკებას ღვთაებისას, შესუდრავდენ როგორც მკვდარსა და მეორე წელიწადს დასწვავდენ ხოლმე. ღვთაება აქაც ხეში მჯდომარედ ჰქონდათ წარმოდგენილი: იგი პერიოდულად

კვდებოდა, როგორც თვით ბუნება, და პერიოდულად
 ცოცხლდებოდა მსგავსად ბუნებისა. ამიტომაც დიდი
 დღესასწაული და სიხარული იყო ხოლმე მთელი ერისა
 გაზაფხულზედ ღვთაების აღდგომის შემს და დიდი გოდე-
 ბა და მწუხარება ღვთაების მიძინების დროს. და ჩვენ
 ქართულ წყაროებშიაც ხომ განმარტოებულ და სასწაულო-
 მომქმედ ხეთა პატრივის-ცემაა აღნიშნული, — ასეთ ხისაგან
 ჰქმნიან წმ. ჯვართა; იქაც ხომ გაზაფხულზედ სტრიან
 ხეთა ჯვარის აღსამართავად და მთელი ერი ზეიმითა და
 სიხარულით მისდევს მოქრილ ხეს, და სხვ. და საზოგა-
 დოდ მთელი ამბავი ჯვარის აღმართვისა „წმ. ნინოს
 ცხოვრება“-ში გამოძახილია ძველის კულტისა, რომელ-
 საც დიდის დღესასწაულითა და ზეიმით აღუსრულებდენ
 ხოლმე ალბათ ქართველები მცხეთაში თავიანთ ღვთაება-
 სა—მცენარეულობის ღმერთს შადენს. ამბავი, რასაკვირ-
 ველია, ქრისტიანულ ლეგენდებში არის შეზავებული,
 აკრეპე იმ მიზნით არის ავტორისაგან დაწერილი, რომ
 ქრისტიანობის მიერ წარმართობის დამარცხება დაუნატოს
 თვალწინ ქრისტიან მკითხველს, მაგრამ იმისი თქმა, რომ
 „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ში და სხვა ქართულ წყაროებში
 ქართულ წარმართობაზედ არავითარი ცნობა არ მოიპო-
 ვებაო, ყოვლად შეუწყნარებელია.

რასაკვირველია, ერანის სარწმუნოებისა და კულ-
 ტის გავლენა დიდი იყო საქართველოში, როგორც სომა
 ხეთში, მაგრამ საქართველოში, როგორც ქართულ წყა-
 როებიდანა სჩანს, ერანის სარწმუნოებასა და კულტს
 ვერ აღმოუფხვრია ძველი „ქართული“ ანუ, უკეთ ვსთქვათ,
 «ხეთური» წარმართობა.

სარც «სვეტი-ცხოვლის» ლეგენდა არის უნერანულო ლეგენდის გავლენით შეთხზული, როგორც ეს ჰკონიამ ნ. მარსნიგომტასმაც (ფირდრუსის მოთხრობით) დარგოდ აღიზნაძვი და იგი იმხელა წყარად აღმოაჩინა, რომელიც სწავდებოდა. გომტასმა მისი ძირში აღაშენა ტაძარი და უბრძანა ერს, ეარნათუ ტაძარში დაე თაყვანი-ეცათ ხისათვისო. ეს ლეგენდა უეჭველია თვით არის შეთხზული მცირე-აზიის ხისკულტის გავლენით, ერანელთა სარ-სწმუნოებრივ წარმოდგენებზედ. ხალხს ხე მოთხრობებს ხეზედ წმინდოს ცხოვრებაში ბრავითარი კავშირი აღაქვსთ ამ ერანულ ლეგენდასთან, რეგონი ძალიან ნუკოვს სპარსული მახდაიზმი გავრცელებული იყო საქართველოში; მცხეთაში რეცხლის მსახურება იყო; მრგვებსუ ჰქონდათ იქ თავიანთი საკურთხეველები ცალკეი უბანში, რომელსაც ეწოდებოდა მოგვთა; ბევრი სპარსული ძვენი ულება ჰქონდა შეთვისებული განსაკუთრებით ქართველი თავად-აზნაურობას, მაგალითად მიტვალეებულთა და უმარ-უხაობა; დიდი ბრძოლა აწარმოვა მახდაიზმა ქრისტიანობის წინააღმდეგ ამ სარწმუნოების პროპაგანდის ძღრო-უსაც საქართველოში და ქართველთა მიერ ქრისტიანობის რუიციალურად მიღების შემდეგაც, მაგრამ ესე ყოველი ჩვენ საქართველი გვიანტერესება იქ ჩვენთვისა საქომთავარი საკითხია, ესე სკოცხლობდა თუშარა ამ დროს საქართველოში «ქართული» წარმართობა უქართული წყაროების ჩვენის ნაზრით ბრძანაირ გვიჩვენებენ, რომ იგი არა თუ სკოცხლობდა, არამედ მას სპარსული მახდაიზმი ისევე ებრძოდა, როგორც უმემდეგ ქრისტიანობას. სალომე უქარმელის აღწერითა «ცხოვრება» წმინდ. ნინო მოგვთხზა.

რობს შემდეგს: „და იყო დღესა ერთსა, აღიძრესა ერთნი ძლიერნი და ურიცხვნი სიმრავლითა მით ქალაქით, უწარმავალნი დიდად ქალაქად მცხეთად, რომელ იყო მსაჯდომი დიდთა მეფეთაჲ, ვაქრობად და ლოცვად არმაზ ლუთისა მათისა“. „ხოლო მე წარვეყვე მათთანა, და მივაწიენით ქალაქად მცხეთად, წიაღთა მოგვეთასა, ხიდსა შედა და ვედევით მუნ, და ვხედვედით ცეცხლის მსახურსა მას ერთსა, და მოგვებსა და ცთომისა მათსა ხედო ვტიროდი წარწყმედისა მათისათვის, და უცხოებასა ცა ჩემსა ვიგლოვდი“ (გვ. 19-20). ამით თავდება ერთი თავი „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მოთხრობისა და მეორე თავი, თქმული იმავე სალომე უქარმელისაგან, იწყება: „ხვალისაგან იყო ხმაჲ ოხრისაჲ და საყვირისაჲ, და გამოვიდოდა ურიცხვი, ვითარცა ყვავილოსანი ზარნი, და საშინელნი გამოვიდოდეს; ხოლო მეფე არლა-სადა შეძრულ იყო. და ვითარცა ჟამს სცა ჟამმან, სიელტოლაჲ და მიდამო-მალვაჲ იყო ყოვლისა კაცისა, და შეივლტოდა ყოველი კაცი სათარველსა ქვეშე, რამეთუ გამოსადმევიდოდა ნანადეღუფალი. და ვითარცა განვლო ნანადეღუფალმან, მაშინ-ღა ნელიად-ნელიად გამოვიდოდა ყოველი ერი და შეამკვეს ფოლოცი ყოველი სამოსლითათითოჲ პირითა და ფურცლითა, და იწყო ყოველმან ერმან ქებად მეფისა, და მაშინ გამოვიდა მირეანი მეფეთვანით-შეუღვამითა ხილვითა. და ვკითხე ჰურიასა დედუდაკასა, თუ რაჲ არს ესე და მან პრქუა: ღმერთი ღმერთთა მათთაჲ უწყეს მას არმაზ, რომელ არაჲ არს სხვაჲ გარეშე კერპი, ხოლო მე წარვედ ხილვად არმაზისა, და აღივსნეს მათანნი იგი დროშათა და ერთთა, ვი-

თარცა ყვავილითა, ხოლო მე შეეყუსწრვე ცხელ არმაზად და დავდეგ ახლოს კერბისა მის ნაპრალსა ზღუდისასა“-ო და სხვ. (გვ. 20-21). შემდეგ აღწერილია თვით კერბი არმაზისა, რაზედაც უკვე ზემოდა ვსთქვით. — ნ. მარრის აზრით აქ ორ დღეს ერთისა და იმავე დღესასწაულის აღწერა უნდა იყოს — სპარსულის კულტისა. „ქ. ც“-ს და „წმ. ნ. ც“-ს კი ორ სხვა და სხვა დღესასწაულად მიაჩნია ესეო: ერთი იყო თითქოს სპარსელ მოგვთა ცეცხლის მსახურება, მეორე ხალხისა და მეთვ-დედოფლის მიერ თაყვანის-ცემა ქართულ ღმერთის არმაზისა. მაგრამ მარრის აზრით ასე მოგვითხრობს „ქ. ც“-ის „გვიანდელი რედაქცია“, ხოლო ძველი რედაქცია მისი ორი დღის დღესასწაულს ერთსა და იმავე დღესასწაულად სთვლის. მაგრამ მარრი ძველ რედაქციად „ქ. ც“-ისა მისს სომხურ თარგმანს უწოდებს მე-XII-ე საუკუნისას, ხოლო ახლა კი დანამდვილებით ვიცით ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით (ისტორიის მიზანი ზე სხვ. 1), რომ ეგრედ წოდებული „გვიანდელი რედაქცია“ „ქ. ც“-ისა დამყარებულია უბირ-ველეს და უძველეს წყაროებზედ და გაცილებით უფრო ხანდღა, ვიდრე გვიანდელი სომხური თარგმანი მისი (წინად ამას ბროსსემაც მიაქცია ყურადღება). ქართველ მწერალსაც კარგად სცოდნია, რომ ორი საწარმართო კულტი არსებობდა საქართველოში — ერთი უცხო, სპარსული და მეორე ადგილობრივი, ქართული — და კიდევ განუყვია იგინი ურთი-ერთისაგან. სწორედ კულტთა გარჩევა აღნიშნული „ქ. ც“-ისა და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ტექსტებში და არა გარჩევა დღესასწაულთა. იქ მხოლოდ ერთი დღესასწაულია აღწერილი — დღესასწაული არმაზისა,

ედან არა ორი — ცეცხლის მსახურებასა და არმაზისა. ცეცხლის მსახურების-მთაყვანის-მცემლობა იხილა წმ. ანინომ, როგორც ნაღსრულოცა სპარსული კულტისა; ხოლო სადღესასწაუ-სლოდ ხალხი არმაზის მთაყვანის-მცემისათვის აღიძრა დანი-ძნომ, რომელიც ხალხს გაჰყვა, მოგვთათუბან ში მისი ღვის ქდროს, ე. ი. გზაზედ, შემთხვევით იხილა ცეცხლის მსახურების მსახურება. დღესასწაული არმაზისა კი შემოტრე-დღეს დაიწყო. ცხადია, ტექსტში მხოლოდ სახეიმიოდღე-ქსასწაულთან გვაქვს საქმე — ადგილობრივ, «ქართულ» კულ-ტურაში. და ეს კულტი, არმაზის სპილენძის მკერპითა და მსხვერპლებითა, სრულიად განსხვავდებოდა მაზდაიზმისა-გან, რომელიც პირველად სრულიად ჰკრძალავდა მსხვერ-პლს, როგორც ცეცხლს სიწმინდისა შემლახველს, და რო-დემელმაც შემდეგაც კი, როდესაც შემოვიყვნა მისი მსიწმინდე-ადგილობრივ კულტურაზედ-გაველოენით, ვარსი ცოდა ჩვენ-ისა ისტორიო წყაროებში აღწერილი იქნა მსხვერპლით ბიჭი-ინი, ანუ ანუ-მაზდაე არსად არ იყო გამოხატული, როგორც-ქსაშინელი კერპის სპილენძისა, ხმლით ხელში და ჩაფხუ-ლით თავზედ იცოდა თუ თუ მანგოობს მსხვერპლს და მსხვე-რპლით შემეტეს წაღენს ვერღვახსებათ კეთილი გენიად, რომიტრად დასხვავდად განსაკუწად ეწიეს სხვა სხვა მსხვერპ-ლისაგანა ცხადია გამოჰყავსო წაღენ, ან გელოზები იყ-ვინენ, მაზროლასტრის განყენებულ ცნებათა განხორციე-ლებანი (როგორც მაგალითად Szasna — მორჩილება ღვთა-სა წინააღმდეგ — Ašmim — სიწმინდისა და სხვ.), და მაზრა-შიტრა. თუმცა ეს სწავლება მსხვერპლსა და მსხვერპ-ლისა მართალია, ბევრ ადგილას მაზროლასტრის სარწმუ-

ნოება შეერია ადგილობრივ სარწმუნოებათ აზიაში და თვით მაზდაიმიაც დაჰკარგა თვისი პირველ-ყოფილი სიწმინდე. ამ ნიადაგზედ ნარევი კულტებიც გაჩნდა, მსხვერპლითა და კერპებითა, მაგრამ ამ რთულ კულტთა შემადგენელ ნაწალოთა განრჩევა ადვილია, იმდენად დიდი იყო განსხვავება ზორასტრის სარწმუნოებისა და სხვა სარწმუნოებათა შორას. და შესაძლებელია პროცესისი ძართულ წარმართობისა და მაზდაიზმის შერევისა მართლაც ხდებოდა საქართველოში. კულტთა შერევა ცუბრძოლველად არ მოხდებოდა და სწორედ ერთი ასეთი ცნობაც მოგვეპოვება „ქ. ც.“-ში. მართლაც, მეფე ფარნაჯომის შესახებ ვკითხულობთ შემდეგს: „... ამან ელაშენა ცხე ზადენი, და შეჰქმნა კერპი სახელით ზადენ... ამისა შემდგომად შეიყვარა სჯული სპარსთა, ცეცხლისა მსახურება, მოიყვანა სპარსეთით ცეცხლისა მსახური და მოგუნი, და დასსნეს იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწჰქვიან მოგუთა, და იწყო ცხადად გმობად კერპთა. ამისთვის მოიძულეს იგი მკვიდრთა ქართლისათა, რამეთუ დიდი სასოება აქუნდა კერპთა მიმართ: მაშინ შეითქუნეს ერის-თაენი ქართლისანი უმრავლესნი, და წარავლინეს მოციქული წინაშე სომეხთა მეფისა და ჰრქუეს: „მეფე ჩვენი გარდახდა სჯულსა მამათა ჩვენთასა, არღარა მსახურებს ღმერთთა მპყრობელთა ქართლისათა. შემოიღო სჯული მამული (ე. ი. სპარსული, რადგანაც ფარნაჯომ იყო მამით „ნებროთიანი“, სპარსი) და დაუტევა სჯული დედული (ე. ი. ქართული, რადგანაც ფარნაჯომ იყო დედით „ფარნაკაზიანი“, ქართველი): აწ არღარა ღირს იგი მეფედ ჩვენად: მოგვეც ძეშენი არშაკ, რომელსა უზის

ცოლად ნათესავი ფარნავაზიანთა, მეფეთა ჩვენთა, გვაშ-
 ველე ძალი შენი, და ვაოტოთ ფარნაჯომ, შემომღები
 ბხლისა სჯულისა, და იყოს მეფედ ჩვენდა ძე შენი არშაკ,
 და დედოფლად ჩვენდა ცოლი მისი, გიშვილი მეფეთა
 ჩვენთა "ო. ე. მ. (ქ. ც., ბროსეს გამ. გ. 34-35). ბრძოლა
 ქართველთა და სომეხთა შერთებულ ძალებისა მართლაც
 ფარნაჯომისა და მისი სპარსულ ძალთა წინააღმდეგ
 მოხდა «ქ. ც.»-ის მოთხრობით, ფარნაჯომი დამარცხდა
 და საქართველოში გამეთდა არშაკ, ძე სომეხეთის მეფისა
 (მეორე საუკუნის ბოლოში ქრ. წინ). ნ. მარს ძლიერ
 უკვირს ეს ამბავი და «ქ. ც.»-ას ულოლიკობას უსაყვე-
 დურებს, როდესაც ამბობს: «ამგვარად სპარსელი მოგვე-
 ბი აგინებდენ არშახსა და ზადენს, ე. ი. ორმუზდსა და
 მიტრას, ქართველები კი მათ იცავდენ, როგორც ეროვნულ
 ღმერთებს! ისტორიული პერსპექტივა ყოველ შემ-
 თხვევაში ძლიერ საინტერესოა»-ო. მაგრამ ცხადია, რომ
 «ქართლის ცხოვრება»-ს ძალიან ვუსაყვედურებთ საქ-
 ულოლიკობას, არამედ შემცდარია მეცნიერი, რომელსაც
 ჰგონია, რომ მახდაიზმმა სრულიად აღმოჰკვეთა საქართვე-
 ლოში ძველი ეროვნული წარმართობა, და რომელსაც არ-
 მაზ და ზადენ აპურა-მაზდა და მიტრად მიაჩნია. კიდე-
 ვაც რომ სახელი არმაზ და აპურა-მაზდა ერთი და იგივე
 იყოს, განვიმეორებთ, თვით ღმერთნი ესენი სულ სხვა და
 სხვანი არიან, ხოლო ზადენ, ჩვენის ფიქრით ხეთური სან-
 დონ, მიტრა არ შეიძლება რომ იყოს. ჩვენ ზემონათქვამი-
 დან ის დასვენა გამოგვყავს, რომ ზორივე ეს ღმერთი
 იგი «ქართულია», ე. ი. ხეთის ღმერთნი თეშუბი და სანდო-
 ნი, და ვცლტიც მათი მცირე-აზიურ-ქართულია, სრული-

ად განსხვავებული ცეცხლის-თაყვანის-ცემისაგან. სწორედ ამ უცხოეთიდან შემოქრილ უცხო სჯულს ზოროასტრისას ებრძოდა ადგილობრივი ქართული ანუ ხეთური წარმართობა. გარდა პოლიტიკურისა, ამ წმინდა სარწმუნოებრივ ნიადაგზედაც ებრძოდნენ ქართველნი და სპარსნი ურთი-ერთს ქრისტეს დაბადებამდე ისევე, როგორც ქრისტეს შემდეგ, როდესაც ქართველობა გაქრისტიანდა და მაზდაიზმი ქრისტიანობას ისევე სდევნიდა, როგორც წინად ქართულ ეროვნულ წარმართობას. მცხეთა დიდი ადგილი ყოფილა ადგილობრივ ღმერთთა კულტისა და იქაც სწარმოებდა სასტიკი ბრძოლა მაზდაიზმსა და ქართულ წარმართობის შორის ისე, როგორც შემდეგ მაზდაიზმსა და ქრისტიანობის შორის, როდესაც მცხეთა საქართველოს ქრისტიანობის აკენად შეიქმნა. ხოლო მეორე საუკუნის ბოლოში დინასტიის დაცემა და საქართველოში არშაკიდების გაქეფებაც კი მოჰყოლია შედეგად ასეთს ბრძოლას სარწმუნოებრივ ნიადაგზედ.

ძნელია რაიმე საბოლოოდ გამორკვეული აზრის გამოთქმა **გაცი**-ისა ანუ **გატი**-სა და **გა**-სა ანუ **გაიმ**-ის შესახებ, რომელნიც საწარმართო ღმერთნი ყოფილან ქართველთა. ამ ღმერთებზედ ძლიერ ცოტაა ნათქვამი ქართულ წყაროებში. „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ში ვკითხულობთ: „და მარჯულ მისა (არმაზისა) დგა კერპი ოქროსაჲ და სახელი მისი **გაცი** და მარცხლ მისა კერპი ვეცხლისაჲ და სახელი მისი **გა**, რომელნი იგი ლუთად ჰქონდეს მამათა თქვენთა, არიან ქართლით *“ (გვ.21). მეორე

*) არან-ქართლით

ადგილას იქვე იგიანი მოიხსენიებინა, როგორც „ძველნი
 ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაცი და გა“ (გვ. 37), აღამი-
 ანის მსხვერპლს მათაც სწირავდენ. იქვე უწმ. ნინოს
 ცხოვრებაში ნათქვამია: «ხოლო იენეს კერპნი სხვანი-
 ცა სამეფონი გაცი და გა და შეიწირვოდა მათა ერთი
 სეფე-წული ცეცხლითა დაწვად და მტვერი გარდაბნე-
 ვად თავსა კერპისასა» (გვ. 30). — გა არ არის რომე-
 ლიდაც სემიური ღმერთი გა, რომელიც გვხვდება ხოლ-
 მე სემიურ ეპიგრაფიკაში როგორც შემადგენელი ნაწილი
 საკუთარ სახელთა, ასეთი ღმერთი სემიურ პანთეონში არ
 არსებობს, და თვით მარს, რომელსაც ეს ჰეროტუსა
 ეკუთვნის, მაინცა და მაინც არა ხწამს ასეთი სემიური
 ღმერთის არსებობა. თუ კი არსებობდაო, ამბობს მარსი,
 შეიძლება «ცხოვრების» ავტორმა რომელიმე სირიულ
 საქრისტიანო თხზულებაში ნახა იგი და დასაბა ქართულ
 კერპად, რადგანაც ავტორს სირიული ენა სცოდნიაო. —
 მაგრამ რად უნდა დაესაბა ქართულ კერპად სირიულ სა-
 ქრისტიანო თხზულებაში ნაპოვნი სემიური ღმერთი ქართ-
 ველს ავტორს — მის მიერ სირიული ენის ცოდნას აქ არა-
 ვითარი იწინაწინებლობა არა აქვს უცხვ ჩვენთვის უფლად
 გაუგებარიო. — შეუწყნარებელია აგრეთვე მარსის უხრი,
 თითქოს გაიმ, მეორე ფორმა გა-სა, რომელიც გვხვდებ-
 ბოუ «ქეც»-ში, ებრაული მრავლობითი რიცხვის ფორმა
 იყოს და ეს ამტკიცებდეს მის ვადმოტანას ქართულ სა-
 წარმართო პანთეონში მწიგნობრის მიერ მწიგნობრობის
 ნიადაგზედ. მაგრამ, სამაგიეროდ, მარსმა შენიშნა, რომ
 სამუელის წიგნში (I. 7, 4) ასტარტეს შესატყვისად
 ქართულ თარგმანში არის გა და შეიძლება მართლაც

ძველ ქართულ იშტარს, ასტარტეს, ქალ-ღმერთს, გა
 ეწოდებოდა, და მაშინ აქ მწიგნობრობის წინადაგზედ
 მწიგნობრის მიერ ქართულ პანთეონში შემოტანილ
 ღმერთთან კი აღიარა გვაქვს საქმე, არამედ ქართული სა
 წარმოთო ქალ-ღმერთი სყოფილა ეს გამაზლო გაცი
 არ არის „კაცი“. „გაცისა“ და „კაცის“ მიგვეგობა ტსსა
 კვირველია სოლხური განმარტება და კენზობრტებისაგან
 შორსა სდგას. მაროს მხრით გაცი უღრის სემიურსა
 ხელს ყათეს, რომელიც დატულია ქალ-ღმერთის სახელ
 ში, ბერძნულად Ἀτάργατις, და „წმ. ნინოს“ ცხოვრე
 ბის“ ერთ ხელნაწერში მართლაც გვხვდება გაცი გაცის
 ნაცვლად. ეს ის ყათეა, რომელიც შედრტების ავონ
 ლოგიაში მოხსენებული, ერთი ემიტიური პიროვნება,
 გაღმერთებული სიოიელთაგანაჲ. — მაგრაჲ ეს ყათე მარ
 ტო აქედან არ არის ცნობილი და შელიტონის აბლო
 გის ყათესთან ქართულ გაცის შედარება არ არის საქი
 რო. ყათე სიოიელთა ღმერთი იყო მამოზბრთის სქესისა.
 იგი იგივე შიროე-აზის ღმერთი ატრისა, რომელიც თა
 ვის მხრით უღრიდა ბიბლოსის აღონისსა და ხაბილონის
 ტამუზს. იგი ხეთელთა ღმერთი იყო, სემიურს პანთე
 ონში გადასული, და იგივე ქალ-ღმერთი, ბერძნული
 Ἀτάργατις, არის Ἀτάρ-Τατις, არამეულად ყათარ-ყათე,
 ე. ი. ყათეს ქალ-ღმერთი, იშტარ ყათესი, საყვარელი
 ყათესი. მისი კულტი ძლიერ იყო გავრცელებული შტი
 რე-აზიაში, ვადაღებული სემიელთაგანაც, და საფიქრებე
 ლითა, რომ ეს ხეთელთა ღმერთი აგრეთვე საქართველო
 ში იღიდებოდა გაცის ანუ გაცის სახელით. ამგვარად
 ქართული გაცი და გამ მწიგნობართა თანტაზია კი არ

არის, არამედ მართლაც „ძველნი ღმერთნი მამათა ჩვენ-
თანი“, რომელთაც ედგათ მცხეთაში „კერპნი სამეფო-
ნი“. იგონი უდრიდენ ხეთის ღმერთებს ატტის-სა, ქართ.
გატი ანუ გაცი, და საყვარელს მეუღლეს მისას იშტარს,
არამეულად ყათარ = ასტარტე, ქართ. გა. თვით სახელი
ყათე = გატი = გაცი (Attis) შეიძლება წმინდა ხეთური
სახელიც იყოს: ბოლახ-კაის ტექსტებში ჩვენა გვხვდება
ძველი, „პროტო-ხატტური“ სიტყვა kätté, რაიცა ნიშნავს
მეფეს, და სიტყვა káttali, რაიცა ნიშნავს დედოფალს,
და ეს სიტყვები ღმერთთა ეპითეტებიც იყო, მაგალი-
თად მზის ღმერთისა, რომელიც, მსგავსად ქართულის
მზისა, ქალ-ღმერთი იყო ხეთელთათვის.

სრულიად არა ვიცი რა ქართ. აინინა-ზედ და
დანინა-ზედ ანუ დანანა-ზედ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში
და „ქ. ც.“-ში სწერია, რომ პირველის კერპი აღმართა
მცხეთაში მეფე საურმაგმა, ხოლო მეორესი -- მირვანოსმა.
ეს კერპები მეფეებს გზაზედ დაუდგამსთ. მყისვე იბადება
აზრი, საქართველოში სპარსული ქალ-ღმერთის ანაჰიტის-
ის კულტის შემოტანაზედ ხომ არ არის აქ ცნობა? მართ-
ლაც უმეტესი ნაწილი მკვლევართა ამ აზრისაა. მაგრამ
დანამდვილებითი პასუხი ამ საკითხზედ სხვა დამარწმუნე-
ბელ საბუთთა უქონლობისა გამო არ შეიძლება. სხვა
ჰიპოთეზაც არის შესაძლებელი: შეიძლება აინინა და
დანინა ანუ დანანა კი არ იყო უპირველეს წყაროებში
ან გარდმოცემებში, არამედ აინინა და ნინა ანუ ნანა, და
მაშინ ჩვენა გვაქვს ორი სახელი ურთი-ერთისაგან ოდნავ
განსხვავებულ ქალ-ღმერთისა, ანუ ორი სახე ერთისა და
იმავე ქალ-ღმერთისა: ინინა და ნინა ანუ ნანა, რომელიც

სუმერთა იშტარია, ცნობილი სუმერულ პანთეონში შემდეგი სახელებით: ნინნი, ინნინა, ინნანა, ნანა, სემიურ ტექსტებში ნანაჰა, და შემდეგ შესული სხვა ქვეყნებშიაც, მაგალითად სომხეთში, სადაც მისი კულტი არსებობდა ანაპიტისის, ორმუზდის ქალის კულტთან ერთად. ქალის სახელი ნანა და ნინა კი მთელს მცირე-აზიაში იყო გავრცელებული და აგრეთვე საქართველოში. ქართველთა განმანათლებელს წმინდანსაც ნინო ეწოდებოდა და მირიან მეფის მეუღლეს ნანა დედოფალი.

დასასრულ, თუმცა საგანს არ ეკუთვნის, მაგრამ მაინც საყურადღებოა საკითხი, თუ რა ღმერთი იყო ქართულ წყაროებში მოხსენებული უცხო, „ქალდეველთა“ ღმერთი ითრუჯან. ეს ღმერთი, როგორც გვიმტკიცებს სახელის პირველი ნახევარი, მართლაც სემიური ღმერთი იყო. ქართ. ითრუ- არის იგივე არამეული უათარ, ასსურ. იშტარ, ბერძნ. ასტარტე = ქალ-ღმერთი. ხოლო რას ნიშნავს სიტყვის მეორე ნახევარი -ჯან? მაროს მიერ განმარტება სახელ ითრუჯანის ამ მეორე ნახევარისა არ არის სწორი. მისი აზრით იგი არის სირიული სიტყვა მდრედრობითის სქესის დაბოლივებითა გენიათა, რაიცა = კერპს. ქართულში მართლაც გადადის უცხო ბგერა გ ჯ-ად: მაგ. ფრანგი = ბრანჯი, გერასიმე > ჯერასიმე და სხვ., მაშასადამე შეიძლება გენ > ჯან. მართლაც სირიულ საღმრთო-წერილში ეს სიტყვა გენიათა გვხვდება ოთხჯერ საზოგადოდ კერპის მნიშვნელობით კი არა, არამედ სწორედ ასტარტეს კერპის მნიშვნელობით, და ეს არის მაროსათვის საბუთი, რომ ქართ. ითრუჯან ასტარტეს კერპად დასახოს. მაგრამ ჩვენის აზ-

რომ ეს ახსნა მხოლოდ მოჩვენებითი სიძარბოა, — ქართ-
ითრუჯან არ ნიშნავს ასტარტეს ჯერბს. ეს უცნაური და
 შეუძლებელი სიჩვიული კონსტრუქცია **ყათარ-გენიათა** —
ითრუჯან ვერ შემოვიდოდა ქართულში სირიულიდან,
 რადგანაც ასეთი რთული სახელი არც თვით სირიულში
 არსად მოიპოვება და არც სხვაგან არის ცნობილი, რე-
 გორც ღვთაების სახელი; იგი ენათმეცნიერულად შეუძ-
 ლებელია უდა სემიტურ ღმერთთა კრებულში უცნობი. სა-
 კითხი, ჩვენის ფიქრით, უფრო ადვილად სწყდება: სახე-
 ლი **ითრუჯან** ქართულით გამოთქმა სემიტურ ქალ-ღმერ-
 თის სახელისა — არამეულის **ყათარ-შამაინ**-ისა, რაიცა არის
 ქალ-ღმერთი, იშტარი ცისა (ასსურ. *htar šair*). ანალო-
 გიურად ჩვენ ვუწყით ქანანველთა ღმერთთა შორის **ბა-
 ყალ-შამაიმ**, რაიცა არის „ბატონი ცისა“. აი ეს არამეუ-
 ლი **ყათარ-შამაინ** უდრის ქართულ **ითრუჯანს**, რომელ-
 საც ერთგან „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ში ეწოდება **ითრუ-
 შანა**, ფორმა უფრო დაახლოვებული არამეულ ფირმას-
 თან **ყათარ-შამაინ**: „**გეგ არშაზ** და ქალღმერთთა ღმერ-
 თი **ითრუშანა** ყოვლადვე მტერ არიან“ — (გვ. 37), ეუბ-
 ნება მირიან მეფე წმ. ნინოს. მაშასადამე ქართული ბგე-
 რა **ჯგ** იდან კი არაა „შ“ იდან არის გარდაქმნილი, რო-
 გორცა სჩანს „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ ქართველ ტო-
 მებამდის. იგივე წევია არამეულ ქალ-ღმერთის „**ყათარ-
 შამაინის**“ სახელსა და სიმლიერესაც, რადგანაც „ცხოვ-
 რების“ მოთხრობით ხალხი გაიხსოვდა არშაზის კერპის და-
 თრგუნვის შემდეგ: „ქალღმერთთა ღმერთი **ითრუჯან** და
 ჩვენი ესე ღმერთი არშაზ ყოვლადვე ურთიერთას მტერ
 არიან, რამეთუ იმან არშაზ ედესმე მას ზელა ზღვაჲ მო-

აქცია და აწ მან შური იძია და მოაწია ესე ამას ზე-
და“-ო (გვ. 24). მაგრამ ქართველებმა იცოდნენ, რომ
ითრუჯან — ყათარ-შაშაინ უცხო, ქალდეველთა, ე. ი.
სემიური ღმერთი იყო და მტერი არმაზისა, ქართველთა
ღმერთისა. მას ამიტომ არც კერპი ედგა საქართველოში,
არა ჰქონია კულტი. და იქნებ ესეც გამოძახილი იყოს
იმ ბრძოლასა, რომელიც არამეელებსა და ხეთელებს და
მამასადამე მათ ღმერთებსაც ჰქონდა უძველეს დროს
ურთა-ერთს წინააღმდეგ, ან და გამოძახილი იმ ბრძო-
ლასა, რომელიც სწარმოებდა უძველეს ქართულ ადგი-
ლობრძე ღვთაებათა და მათ კულტთა და უცხოეთიდან
შემოქროლ ღვთაებათა და კულტთა შორის. აქვე უნდა
შევიხსნათ, რომ ინგლისელ მეცნიერთა: კონიბირისა
და ეორდროპის ჰიპოთეზა — ითრუჯან ქსიზუთროს-ს
უკარასო, ყოველად შეუწყნარებელია. ქსიზუთროს არის
ბერძნული ფორმა ბაბილონის ნოსს, უტ-ნადიშტის ეპი-
თეტისა: ხასის-ატრა, რაიცა ნიშნავს „ყოველად-ბრძენს“
და მას არავითარი კავშირი არა აქვს ითრუჯანთან,
ყათარ-შაშაინთან, ცის ქალ-ღმერთთან.

ყველა ზემო-ნათქვამის მიხედვით ჩვენ ვერ დავეთან-
ხმებით ნ. მარსს, თითქოს ქართული წყაროები მხოლოდ
არჩიულ და სემიურ ღმერთებს აღნიშნავდეს და არც ერთს
„ქართულს“; თითქოს მთავარი ღმერთნი, ამ წყაროებ-
ში მოხსენებულნი, არმაზ და ზადენ, ვრანის ღმერთები
იყვნენ; თითქოს გაცო და ვა, სემიური ღმერთები, ქრი-
სტიანულ მწიგნობრობის წიდაგზედ გადმოსულიყვნენ
ქართულ მწერლობაში და ითრუჯანი რომელიღაც სი-
რიულ წიგნიდან იყოს ამოღებული. პირიქით, ჩვენ სა-

ისტორიო მასალათა განხილვის დასკვნა ის უნდა იყოს, რომ სწორედ მრავალჯერ და მრავალთაგან განქიქებული ქართული წყაროები ხშირად ნამდვილ ცნობებს გვაძლევენ ჩვენს შორეულ წარსულზედ, ძველ კულტურაზედ და საწარმართო სარწმუნოებაზედ. სრულიად უსაფუძვლოა მაგალითად მარრის მკაცრი მსჯავრი, რომელიც მან დასდვა „ქ. ც.“-სა და სხვ. გაც-ზედ და გა-ზედ მოხრობის გამო: «ჩვენ მართლაც ვხედავთ, ამბობს იგი, რომ მწიგნობარნი სცდილობდნენ მიეცათ მათთვის (გაცისა და გაიბისათვის) განსაკუთრებული, ეროვნული მნიშვნელობაც კი, მაგრამ მათი ზღაპრები მხოლოდ ზედ-მეტი დამამტკიცებელი საბუთია მისი, რომ ეს ღმერთები საქართველოში მხოლოდ უნიადაგო, ცალიერი სიტყვების მეტი არა იყვნენ რა»-ო (op. cit. გვ. 17). — ჩვენთვის კი ამ «ზღაპრებს» ძლიერ დიდი მნიშვნელობა აქვს: ბევრ საიდუმლოს ჩვენის წარსულისას ცხად-ჰყოფენ იგინი. ჩვენ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ შემდეგ სიტყვებშია ცხადვით სიმართლეს: «და იტყოდეს (ქართველნი) დამბადებელად ქუათა და ძელთა, და სპილენძსა, და რკინასა, და რვალსა გამობერვით-განქედილსა ლუთად თაყვანის-სცემდეს» (გვ. 22). აქ პირდაპირ არის ნაჩვენები ქვისა და ხის კულტი, გავრცელებული ბევრ სხვა ქვეყნებში, და საქართველოშიც დღემდე იგი დარჩენილი; ხოლო „ცხოვრებაში“ მოხსენებულ ლითონთა კულტს უეჭველად კავშირი უნდა ჰქონდეს ქართველთა განთქმულ ხელოვნებასთან ლითონთა დამუშავებისა. — მაგრამ ამაზედ აქ არ განვაგრძობთ სატყვას, რადგანაც ეს უკვე ცალკე საგანია კვლევისა. — საზოგადოდ კი შევნიშნავთ, რომ

ჩვენ საისტორიო წყაროებში, რომელიც მოგვითხრობს ქრისტიანობის დამყარებას საქართველოში და ანასთანავე ძველ ქრთულს წარმართობაზედ გვაძლევს ცოტას, მაგრამ ძვირუას ცნობებს, მკვლევარმა გონების მკვეთრი თვალით უნდა განყოს ურთი-ერთისაგან ძველი ქართული ანუ ხეთურ-მცირე-აზიური საწარმართო ელემენტები, რომელიც საისტორიო წყაროთა გარდა ჩვენ დღევანდელ ზნე-ჩვეულებებშიაც მოიპოვება, როგორც ნაშთი წარსულისა, მაზდაიზმისა და საქრისტიანო სარწმუნოებრივ ელემენტებისაგან. *)

ამას თქმა შეევიძლოა ჯერ-ჯეობით ხეთის ხალხებზედა და მათ დამოკიდებულებაზედ სხვა ხალხებთან და საქართველოსთან, — იმ მასალათა მიხედვით, რომელნიც მოგვეპოვებიათ ერთის მხრით ეგვიპტურ, ბაბილონურ, ბერძნულ, ებრაულ და ქართულ წყაროებში და შევარეს მხრით

*) თბილისში გერმანიის გენერალურ კონსულად ნამდგ. მა ბარონ ოტტო გ. ფონ-ვენდლონკმა დასწერა ძრიად საინტერესო შრომა «ქართულ წარმართობაზედ». ამ თხზულების გერმანული ხელ-ნაწერის წაკითხვა თვით ავტორმა შემადგებინა. კარგ მცოდნეს ძველ სპარსულ კულტურისა და სარწმუნოებისა დაწვრილებით აქვს გამოკვლეული გავლენა მაზდაიზმისა ქართულ წარმართობაზედ, მაგრამ ანასთანავე ელემენტები ერთნულ ქართულ წარმართობისა. ზოგიერთი დასკვნა მისი იგივეა, რაც ჩვენი. ამ დასკვნათ ავტორმა რასკვირებელია ჩვენგან სრულიად დამოუკიდებლად მიღწია და მით უმეტეს არის მისი შრომა საყურადღებო, — ძრიად წინშეგელოცანი პროგრესის ქართულ წარმართობის კვლევის დარგში. იმედია წიგნი მალე დაიბეჭდება გერმანულად და მისი ქართულად თარგმნა და გამოცემა აუცილებელი საჭირო იქმნება.

კი თვით ხეთურ ლურსმულ წყაროებში. — განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია ის ფაქტი, რომ: თუ ხეთის ქვეყნის ენათა შორის არ აღმოჩნდა ისეთი ენა, რომელიც ყოფილიყოს ან ძველი ქართული, ან ძველი ჰანჯრ-მეგრული და ან ძველი სვანური, ან ისეთი ენა, რომელსაც ახლო ნათესაობა ჰქონდეს ხეთის ქვეყნის რომელიმე ენასთან, ნიშნები მაინც არის ქართულის შორეულ ნათესაობისა ხეთის არა-ინდოგერმანულ ენებთან; ამასთანავე სჩანს ხეთური სარწმუნოების ელემენტები ძველს საწარმართო ქართულ სარწმუნოებაში; და რაც დღეს მასალა მოგვეპოვება, იმის მიხედვითაც შეგვიძლია ხილული ძაფები გავაბათ ხეთასა და სხვა ქვეყანათა და კერძოდ საქართველოს შორისაც; ხოლო შემდეგი მოსალოდნელი მასალები იმედოვნებენ მრავალთა და მიხვეულ-მოხვეულ გზათა, რომელნიც აერთებდენ ერთ დროს მცირე-აზიის ხალხებს სხვა ხალხებთან და ქართველობასთანაც — რასიულად, კულტურულად და ლინგვისტურად. შეიძლება ერთი გზა აერთებდა საქართველოს, მცირე-აზიასა და შუა-მდინარეს თვით სამხრეთ ბაბილონეთამდე, სუმერეთამდე. ამგვარად, განვიმოკრებთ, ესე ყოველი მომავალი კვლევის საქმედ, და სანამ გადაწყუდებოდეს ეს დღეა პირობებები ახალ და უბე მასალათა შეკრებისა და შესწავლის შემდეგ, დავკმაყოფილდეთ ჯერ-ჯერობით დღეს შესაძლებელი კვლევის მცირე, მაგრამ მსაყურადღებო შედეგებით.

ՅՄՈՒՆՅԱԳՆԵՆ ԳՄՆԱԿՈՅԵՆ.

- Boghaz-kœi Texte in Umschrift 1-2.
- BORK (F.): Die Mitanni Sprache (Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft = MVAG, 1909).
- DELITZSCH (Fr.): Sumerisch-akkadisch-hettitische Vokabularfragmente (Abhandlungen der Königl. Preuss. Ak. d. Wiss. phil.-hist. Kl. III, 1914).
- EHELOLF (H.): Ein altassyrisches Rechtsbuch, 1922).
- FORRER (E.): Die acht Sprachen der Boghaz-kœi Inschriften (Sitzungsberichte der Preuss. Ak. d. Wiss. phil.-hist. Kl. LIII, 1919).
- Յոժոց: Ausbeute aus den Boghaz-kœi Inschriften (Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft = MDOG, № 61, 1921).
- Յոժոց: Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft = ZDMG, Neue Folge, Bd. I, H. 2, 1922).
- Յոժոց: Die Griechen in den Boghaz-kœi Texten (Orientalistische Literaturzeitung = OLZ März 1924).
- FRIEDRICH (Joh.): Die Hettitische Sprache (ZDMG, Neue Folge, Bd. I, H. 2).
- HERBIG: ob. Göttingische gelehrte Anzeigen 1921, № 10-12, ss. 195-218.
- HROZNY (Fr.): ob. MDOG № 56.
- Յոժոց: Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum Indogermanischen Sprachstamm (Boghaz-kœi Studien 1-2, 1916-17).
- Յոժոց: Hethitische Keilschrifttexte aus Boghaz-kœi (Bo-

ghaz-kœi Stud. 3).

ႠႠႠႠႠ: Ueber die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes (Boghaz-kœi Stud. 5).

HUMANN (und PUCHSTEIN): Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, 1890).

GARSTANG: The Land of the Hittites, 1910.

Keilschrifttexte aus Boghaz-kœi 1-6 (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der DOG).

Keilschrift-Urkunden aus Boghaz-kœi 1-2 (Veröffentl. der Vorderasiatischen Abteilung der staatl. Museen zu Berlin).

KING (L. W.): A History of Babylonia and Assyria, vol. 2, 2915.

KNUDTZON (J. A.): Die zwei Arzawa-Briefe etc., 1902.

ႠႠႠႠႠ: Die El-Amarna Tafeln (Vorderasiatische Bibliothek II).

KOLDEWEY (R.): Sendschirli (Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen des Berliner Museums=MOSBM II, 1898; III, 1902).

KRETSCHMER (P.): Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896.

LEHMANN-HAUPT (C. F.): ob. Sitzungsberichte der Königl. Preuss. Ak. d. Wiss. phil.-hist. Kl. XXIX, 1900.

LUSCHAN (F. v.): Reisen in Lykien 1889 (Archiv fuer Anthropologie XIX, 1890).

ႠႠႠႠႠ: Sendschirli (MOSBM IV, 1911).

MARR (N.): Bogi jazыtscheskoj Gruzii (Zap. vost. Otd. Imper. Russk. Archæol.ob. t. XIV, 1902).

ႠႠႠႠႠ: Gde sochranilos svansko sklonenie? (Bull. de

l'Ac. des Sc. de St.-Petersbourg, 1911).

MARSTRANDER: Caractère indo-européen de la langue hittite (Videnskapsselskapets Skrifter II, hist.-fil. kl. № 2, Christiania, 1918).

MESSERSCHMIDT (L.): Mitanni-Studien (MVAG, 1899).

MEYER (Ed.): Geschichte des Altertums I, dritte Auflage, 1913.

მისივე: Reich und Kultur der Hettiter, 1914.

მისივე: Ursprung und Anfänge des Christentums II, 1922.

PUCHSTEIN (O.): Boghaz-Kœi (Wiss. Veröffentl. DOG).

ROEDER (G.): Aegypter und Hethiter (der alte Orient = AO, 20 Jahrg. 1919).

SOMMER: Hethitisches (Bogh.-kœi Stud. 4).

მისივე: ობ. OLZ 1921, Sp. 314-317.

TSERETHEL (M.): Sumerian and Georgian (Journal of the Royal Asiatic Society, 1913-1916).

მისივე: Il Georgiano e le sue affinità linguistiche (Oriente Moderno, Anno I, №№ 7-8).

UNGNAD (A.) (PEISER-KOHLER, UNGNAD-KOHLER): Hammurapi's Gesetze, 1-5.

მისივე: ობ. ZDMG 74. S. 417.

WEIDNER (E.): ობ. Leipziger Semitistische Studien VII, 1-2.

მისივე: ობ. OLZ 1920. Sp. 115 ff.

WESENDONK (O. G. von): Ueber georgisches Heidentum (ხელ-ნაწერი).

ZIMMERN (H.): Hethitische Gesetze (AO, 23 Jahrg. 2).

მისივე: Lexikalisches aus den hethitischen Gesetzen (OLZ

Juli 1922. (L'Ac. des Sc. de St. Petersburg, 1911)
 ქართლის ცხოვრება გამ. მ. ბროსესი, 1819)
 წმ. ნინოს ცხოვრება (ახალი ვერსია, გამ. ე. თა-
 ყაიშვილისა, 1891).
 მოქცევა ქართლისა (სამი ისტორიული ქრონიკა,
 გამ. თაყაიშვილისა, 1890).
 ცხოვრება წმ. იოანე ზედაზნელისა (საქართველო
 სამეოხე, გამ. მ. აბდინისა, 1882).
 ქართველ ერს ისტორიული ჯგუფი (საქართველო
 ისტორიის მიზანი და სპ. I, მისივე).

 2, 2915. (AO, 20 Jahr. 1919)
 SOMMER: Hethitisches (Bohr.-koi Stad. A.
 1921 sp. 314-317.
 TSERETHELL (M.): Samarian and Georgian (Journal of
 the Royal Asiatic Society, 1913-1916).
 GILBERT: II Georgian e le sue affinita linguistiche (Ori-
 entale, Anno I, № 7-8).
 UNGVAD (A.): REISER-KOHLER, (1919).
 Hammurapi's Gesetze, I-5.
 WEIDNER (E.): ob. Leipziger Semitistische Studien VII
 (1920).
 WESSENDONK O. G. von): Ueber georgisches Heidentum
 (1920).
 ZIMMERN (H.): Hethitische Gesetze (AO, 23 Jahrg. 2).
 Lexikalisches aus den hethitischen Gesetzen (AO,

უმთავრესი შეცდომანი და შესწორებანი.

გვ.	სტრ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
6	ქ. 9	IV-VII	IX-VII
7	ზ. 4	არნუანტას	არნუვანტას (არნუვანდას)
-	ზ. 11	XII	VII
8	ზ. 1	ბაბილონიაში	ბაბილონეთში
-	ზ. 9	ალბად	ალბათ
10	ქ. 9	ბრინჯაოს	ბრინჯაოს
12	ქ. 6	ალბად	ალბათ
13	ქ. 13	გვექნება	გვექნება
19	ქ. 2)(kas-ნიც	(kus-
24	ზ. 12	ჩვენის უაზრით	ჩვენის მხრით
25	ზ. 9	ლუვის	ლუფურის
27	ზ. 11	ბოდოზ-კოის	ბოდოზ-კოის
31	ზ. 8	zoh	zoh
33	ზ. 9	ბაბილონეთში)	ბაბილონეთში
41	ზ. 3	მაგრამ	მაგრამ
57	ზ. 10	ვსთქვაო	ვსთქვით
-	ქ. 2	შვილდ-ისრით	შვილდით
-	ქ. 1	ხალში	ხელში
60	ქ. 9	ნაშთთა	ხელოვნების ნაშთთა
72	ზ. 5	დმერთთა	დმერთთა
80	ქ. 4	სპარსულ	სპარსელ
-	ქ. 11	რომელნი	რომელი
-	ქ. 10	შეეხებიან	შეეხებინ
-	-	განიწიროს	განიწიროს
81	ზ. 2	სპარსულ	სპარსელ
82	ზ. 5	ჩემთან	ჩემთანა
84	ქ. 2	ათასს	ათასსა
85	ქ. 14	აღმართებული	აღმართებულ

	ქ. 7	ურწმუნოების	ურწმუნოებისა		
-	ქ. 4	მე-	მე		
86	ქ. 2	დასვეს	დადვეს		88
-	ქ. 3	შემზადეს	შემზადეს		
-	ქ. 10	სადაც	სადაცა	ე . ბ	8
(სტამბოლი)	ქ. 11	ტაძარი	სახლი	4 . ბ	7
87	ქ. 8	ხოლო	ხოლო იგი	11 . ბ	-
88	ქ. 14	შეხებულ	მხებულ		
91	ზ. 11	აქვს	აქვს	1 . ბ	8
92	ზ. 4	საჯდომი	საჯდომელი	9 . ბ	-
-	ზ. 9	ვტიროდი	ვტიროდე	9 . ბ	10
-	ზ. 10	ვეგლოვდი	ვეგლოვდი	8 . ბ	11
-	ზ. 14	ცვაელილსანი	ცვაელილსანნი	1 . ბ	13
-	ქ. 13	ქამს სცა	ქამ-სცა	2 . ბ	19
95	ზ. 11	ფარნჯომის	ფარნაჯომის	1 . ბ	24
-	ქ. 14	მოიღვანა	მოიღვანა	9 . ბ	22
-	ქ. 2	ღირსობ	ღირს-ობს	11 . ბ	22
96	ზ. 2	შემომღები	შემომღებელი		31
-	ზ. 6	მართლაც	მართლაც მოხდა		33
-	ზ. 7-8	წინააღმდეგ მოხდა	წინააღმდეგ	8 . ბ	41
		ოიგესოც	ოიგესოც	10 . ბ	27
		ოიფუიგენ	ოიბსი-ფუიგენ	2 . ბ	-
		ინუც	ინუც	1 . ბ	-
		ოსონამ სინგმეოფ	ოსონამ	9 . ბ	80
		ოსოტენუ	ოსოტენუ	2 . ბ	27
		ოუსტანს	ოუსტანს	4 . ბ	80
		იუნეობ	იბუნეობ	11 . ბ	-
		მიბნტენ	მიბნტენ	10 . ბ	-
		პოტიშიმც	პოტიშიმც	-	-
		ოუსტანს	ოუსტანს	2 . ბ	18
		მონენი	მონენი	2 . ბ	28
		მსაოც	მსაოც	2 . ბ	48
		ოულბოტონუ	იულბოტონუ	41 . ბ	28

ფასი 50 მარჩილი

ანუ

1 მარკა ოქრ.

ანუ

1 ფრანკი ოქრ.

ძ. კ. სავანის საფუძოვში (Monastère Géorgien Fé-
ri-Keny Constantinople) ისუილება შემდეგი წიგნები:

ქართველები იერუსალიმში, რ. ჟანენ-ისა.

ფასი 25 მარჩილი ანუ $1/2$ მარკა ოქრ. ანუ $1/2$ ფრანკი
ოქრ.

ქართველო ქრისტიანებო შეერთდით, მხედრისა.

ფასი 20 მარჩილი ანუ 40 ფენნ. ოქრ. ანუ 40 სანტ.
ოქრ.

შენ ხარ მზე, პ: მოსულიშვილისა.

ფასი 50 მარჩილი ანუ 1 მარკა ოქრ. ანუ 1 ფრანკი
ოქრ.

წიგნი გაეგზავნება მსურველს ფას-დადებით.

იბეჭდება:

კრიტიკული გამოცემა ქართულ კურთხევან-ისა და
ქართულ ტიპიკონ-ისა.

სულხან-საბა ორბელიანის მოგზაურობათა მეორე
ნაწილი.
